

DOĞU ANADOLU SORUNU

Dr. Özer OZANKAYA

I. GİRİŞ

Bilindiği gibi Türkiye bir Doğu Anadolu sorunuyla karşı karşıya bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması sırasında İmparatorluğu meydana getiren türlü halklar ulusal bağımsızlıkları uğrunda çabalar gösterip bunu elde ederlerken, bu tür herhangi bir hareket göstermiyen, esasen uluslaşma sürecine de girmiş bulunmuyan ve Doğu Anadolu'daki başlıca etnik gruplardan birini teşkil eden Kürt halkı, Millî Mücadele yıllarında emperyalist tahriklerle, yeni Türkiye'nin karşısına önce bir bölücü sorun olarak çıkmıştı. Aradan yarım yüzyıla yakın bir zaman geçmiş olmasına rağmen bugün yine bir Doğu Anadolu sorunuyla karşı karşıya bulunuyoruz. Bugün sorun esas itibariyle bir bölgelerarası dengesiz gelişme sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Gerçekten kırkbeş yılı aşkın Cumhuriyet yönetimi döneminde ülkenin bazı kesimlerinde nisbeten daha hızlı bir gelişme kaydedilmiş olmasına ve hatta yakın zamana kadar çok fakir olan bazı bölgelerin (örneğin Doğu Karadeniz bölgesinde çay tarımına geçilen yerlerin) maddî hayatında elle tutulur-gözle görülür bir ilerleme gerçekleşmiş bulunmasına karşılık, Doğu Anadolu bölgesi öteki bölgelerle arasındaki mesafeyi kapata-mamış, tersine bu mesafe artmış ve bölgenin toplumsal ve ekonomik sorunlarında herhangi bir hafifleme olmamıştır. Sorunun aktüalitesini artan ölçüde sürdürmesi esas itibariyle bu olgudan ileri gelmekte, 1961 anayasasıyla kavuşulan yeni düşünce iklimi içinde dile gelip duyulması da kolaylaşmış bulunmaktadır.

Gelişme Nedir?

Bilindiği gibi çağımızda toplumsal ve ekonomik gelişmenin ölçütleri olarak, kapitalist görüş ile sosyalist görüş ayrı ayrı öğeler üzerinde durmaktadırlar. Kapitalist görüşe göre gelişme, nüfusun şehirleşme derecesi, sanayileşme derecesi, birey başına düşen ulu-

sal gelirin miktarı, eğitim düzeyi gibi ögelerde artıştır. Bu görüşe göre gelişme kapitalist bir toplum olmak demektir ve bu esas itibariyle serbest piyasa mekanizmasının ve bireylerin özgür iradelerinin ürünü olacaktır. Buna karşılık sosyalist görüş insan toplumlarının gelişmesini, üretim güçleri ve üretim ilişkilerinde belli aşamaları geçirmesi olarak anlar: köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum ve nihayet sosyalist toplum. Bu görüşe göre gelişme sınıfsal toplum yapısının çözülmesi, sömürünün ortadan kalkması, insanların maddi ve manevi gelişme potansiyellerini tam olarak gerçekleştirmeleridir. «Herkesten gücü oranında» alan ve «herkese ihtiyacına göre» veren bir toplum düzeninin kurulmasıdır. Şehirleşme, sanayileşme, birey başına artan miktarda ulusal gelir payı düşmesi (dağılım eşitsizliği düşünülmezse), eğitim düzeyinin yükselmesi (eğitim eşitsizlikleri hesaba katılmazsa), kapitalist toplum aşamasıyla birlikte doğal olarak ortaya çıkacak olan olgulardır. Ama sömürünün, yani artı değer emekçi halkın elinden kapılmasının sona ermesi, insanların gelişme potansiyellerini tam gerçekleştirmeleri, sosyalist toplumda mümkün olacaktır. Evrimin yönü budur. Çelişmeler bu hedefe ulaşıncaya ortadan kalkacaktır.

Türkiye'de Durum ve Doğu Anadolu

Bilindiği gibi Türkiye, kapitalist gelişme anlayışını benimsemiş olan, gelişmenin esas itibariyle serbest piyasa mekanizmasına tevdi edildiği sınıflı bir toplumdur. Üretim teknolojisinde ve üretim ilişkilerinde kapitalist aşamaya henüz tam olarak geçmemiş olan, bu geçişin sancılarını duymaya başlayan, uluslararası emperyalizmin geri bıraktığı bir toplumdur. Doğu Anadolu da böyle bir toplumun esas itibariyle coğrafi, iktisadi ve tarihi nedenlerle daha da az gelişmiş olan bir bölgesidir. Gerçekten bir bölgenin gelişmiş olup olmamasında fiziki ve coğrafi şartların, tarihi tesadüflerin, devlet müdahalesiyle bir bölgenin çekici merkez haline getirilmesinin etkisi vardır. Ayrıca gelişmiş bir bölgenin varlığı, serbest piyasa mekanizması içinde, başka bölgelerin gelişmesini engelleyici de olabilir: daha üstün rekabet şartları, başka bölgelerin yetişkin ve genç işgücünü, sermayesini çekmesi, gelişmiş bölgenin mamul maddeleri ile geri kalmış bölgenin tarımsal maddeleri arasındaki fiyat farkı (tıpkı sanayileşmiş ve sanayileşmemiş toplumlar arasındaki dış ticaret mekanizmasında olduğu gibi). Bu durumları Doğu Anadolu bölgesinde aynen bulmak mümkündür. Öte yandan gelişmiş bir bölgenin varlığı, gelişmemiş bölgelerin gelişmesini kolaylaştırıcı da olabilirse de (geri kalmış bölgenin ürettiği mallara karşı talebin

artmasını sağlayarak; gizli iş gücünü çekip geriye kalan nüfusun yaşama düzeyinin yükselmesine yardımcı olarak), bu etkilerin görülebilmesi için geri bölgenin gelişmiş bölgede talep edilen ve orada rekabet edebilecek bir mal üretmesi gerekir. Bunun gibi, gelişmiş bölgenin geri bölgelere yatırım yapması için de, söz konusu bölgenin bir iktisadi olgunluk aşamasına ulaşmış olması gereklidir.

Bu hususu belirttikten sonra, Doğu Anadolu bölgesinin daha az gelişmiş olmasında, ülke içinde izlenmiş bir ırkçı politikanın rol oynadığı iddialarına katılmadığımızı söylemek istiyoruz. Böyle bir iddianın belgelenmesi, isbat edilmesi gerekir. Bu iddiayı, iktisadî etkenler açısından düşünmeye alışık olmamanın ve yüzeyde, en görülebilir durumda olan üst yapı etkenlerine etnik farklılıklar ağırlık verme eğiliminin bir belirtisi sayıyoruz. Ancak bu eğilimi Doğu'daki halk kütelleri için mazur görmek gerekir. Çünkü Türkiye'nin en geri bölgesinde yaşayan, fakirliğin en yoğun olduğu, eğitim, ulaştırma-haberleşme ... olanaklarının en az karşılandığı bir bölgede yaşayanlar, Türkçe bilmedikleri için çevrelerindeki toplumla ilişki kurmada güçlüklerle karşılaşanlar onlardır. Ama aydınların Doğu sorununu bir etnik ayrılık gözetme politikasının ürünü saymaları mazur görülemez. Esasen toplumca düşünme-biçimi öğrenilip yayıldıkça, sorun'un bir ekonomik düzen sorunu olduğu Doğu'lu aydınlarca da gittikçe daha çok kavranmakta ve onların itici, uzaklaşıcı tepkileri, kaynaşıcı, yaklaşıcı tutumlara dönüşmektedir. Altı yüzyıla yakın Osmanlı İmparatorluğu milliyet farkları üzerinde değil, tersine, din birliği üzerinde ısrar etmiş olduğuna ve bu süre içinde bu bölgeye karşı ırkçı bir tutum izlenmiş olamayacağına göre; Doğu Anadolu'nun geri kalmışlığını kırkbeş yıllık Cumhuriyet döneminin eseri saymak herhalde yanlış olacaktır. Bu bakımdan Doğu Anadolu'nun tarihçesi hakkında kısa bir fon bilgi vermeği gerekli buluyoruz.

Herşeyden önce Doğu Anadolu bölgesinin Osmanlı Devletine bağlanması bir özellik gösterir: bölge Osmanlılar ile Safevilerin uzun süren mücadelelerine (sünni - şii mücadeleleri) sahne olan ve bu ikisi arasında bir kaç defa el değiştiren bir sınır bölgesidir.

İkinci olarak, bölge Osmanlı Devletine kesinlikle bağlandıktan sonra da Osmanlı toprak düzeni olan Tımar düzeni burada kurulamamış, merkezi idareye karşı özerk yurtluk-ocaklık düzeni kurulmuştur.¹ Genellikle tarihçiler bu yurtluk - ocaklık düzenine, Doğu

(1) Prof. Dr. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, D. T. C. Fakültesi yayını, Ankara 1959, s. 44; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt II, ss. 572-573. Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1949.

Anadolu'da bugünkü ağalık ve beylik düzeninin kaynağı olarak bakarlar.

Yurtluk - ocaklık düzeninin tımar düzeninden farklı olan önemli yanları vardır: bir defa tımar düzeninin uygulandığı her yerde bütün Osmanlı yasaları uygulanırdı. Buralarda idareciler, yani tımar sahipleri 1-2 yılda değiştirilirdi. Doğu Anadolu'da ise durum böyle değildi. Ocaklık irsi olarak babadan oğula geçerdi. Yurtluklar için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Tımar düzeninde devlet toprağı istediğı büyüklükte parçalar halinde birçok kişiye tımar olarak verilebilirdi. Ocaklıkta ise toprak parçalanmamış, bir kişinin tasarrufuna, hatta mülkiyetine verilmiştir. Böylece bir sancakta 20-30 tımar bulunması, 20-30 idari ve adli makam sahibi kişi bulunması demektir. Oysa Ocaklıkta, bir sancak genişliğinde yerde adli ve idari yetkiler bir tek kişide, ocaklık sahibinde toplanmıştır. Bu durumun doğal sonucu olarak da Ocaklık sahibi, tımar sahibinden çok daha fazla sayıda asker sahibi olabiliyor, dolayısıyla merkezi otoriteye kafa tutabiliyor. Esasen ocaklık sahipleri çoğunlukla aşiretlerdir.

Ocaklığa vergi toplamak için devletin mübaşiri de giremez. Tımarlara ise girer. Ocaklıkta vergiyi koyan ve topluyan ocaklık sahibidir. Osmanlı devletinin, herkesten gelirine göre alınan vergi düzeni Ocaklıkta yürümemiştir.

17. yüzyıldan sonra devlet Doğudaki bu düzenin yerine tımar düzenini koyabilirdi. Ama bu yüzyıldan itibaren başlıyan başka gailer buna imkân vermemiş, yurtluk-ocaklık düzeni Doğu Anadolu'da süregitmiştir. Ocaklık sahipleri devlete her kafa tuttukça da daha yüksek mevkiler elde etmişler, beyken vezir, vezirken beylerbeyi olmuşlardır.

Bölgede bazı yerlerde yurtluk ve ocaklıktan daha geniş yetkileri içeren bir yönetim biçimi de vardır: buna *hükümet* deniyor. Örneğin Bitlis ve Hakkâri'de yersel hakim ocaklık sahibi değil, hükümettir. Böyle bilinir. Merkezi hükümet zayıfladıkça bu yurtluk-ocaklık ve hükümet sahiplerinin güçleri ve otoriteleri de 19. yüzyıl ortalarına kadar artarak süregelmiş, bu tarihlerden sonra ise demiryolları ve telgraf, merkezi hükümetin etkinliğini arttırmaya başlamıştır. Ama bölgede iktisadî ve siyasî iktidar aynı grubun elinde kalmıştır.

Uzun yüzyıllar boyunca süregelen bu yönetsel özerklik, Osmanlı yönetiminin bölgenin gelişmesini baltalayıcı herhangi bir etnik

ayrılık gözetici politikasının bulunmadığını göstermektedir. Yine Osmanlı devletinin üzerinde durduğu sünni - şii ayrımının ve şiiiler üzerindeki baskıların, kürtlerin en yoğun oldukları yerlerde değil de,² çok az veya hiç bulunmadığı Sivas, Erzincan, Tokat, Adana ve Antakya yörelerinde şii ayaklanmalarına yol açmış olması da, Doğu Anadolu'da etnik ayrılıklara dayalı bir politika izlenmemiş olduğuna başka bir belge sayılabilir. Esasen devletin türlü etnik grupları birleştirmeğe, bir arada uyum içinde tutmaya çalıştığı görülmektedir. Kadılardan, şiiiler dahil bütün başka mezhep mensuplarına onların inanışlarına göre muamele etmelerinin istendiğini gösteren belgeler vardır. Osmanlı kadıları, hristiyanları bile evlendirebilirlerdi: yani laik evlenme yaptırmaya yetkiliydi. Tarihçiler o görüştedirler ki, Cumhuriyet Türkiyesinde sünni - alevi çatışması, Osmanlı döneminde olduğundan daha fazladır.

Bölgede yönetsel bir özerklik bulunduğu ve merkezi otoritenin de ayrılık gözetici herhangi bir baskıcı politikası olmadığı halde, kürtçe öğretim yapan hiçbir öğretim kurumu bulunmaması anlamlıdır. Başlıca öğretim kurumu olan medreseler zaten Osmanlı başkentlerine bağlı olarak hep Batı'ya doğru kaymıştır: Erzurum, Sivas, Kayseri, Konya, Bursa, Edirne, nihayet İstanbul. Doğu Anadolu'da Erzurum, Van, Diyarbakır dışında önemli bir medrese olmamıştır. Yalnız okuma-yazma öğreten küçük kurs yerleri olmuştur. Ama tarihçiler buralarda Kürtçe öğretim yapıldığına dair herhangi bir belge bulunmadığını, öğretimin hep Türkçe olduğunu belirtiyorlar. Prof. Akdağ bölgede toplumsal örgütleri bakımından en sağlam ögenin türkmeler olduğunu, özellikle şehirlerde Türk siyasal - toplumsal hayatının özelliklerinin hâkim olduğunu, bundan dolayı bölgenin tamamıyla Anadolu'nun etkisinde bulunduğunu belirtiyor.³

Kürtçe konuşan halk arasında bir ulusal bilincin uyanması hareketini de tarihçilerimiz özetle şöyle anlatmaktadırlar :

Bir defa Osmanlı tarihinde Kürt beyleri, Kürdistan terimleri, geçmekte, fakat Kürdistan terimi sınırları belli bir bölgeyi anlat-

(2) Prof. Akdağ, «Güneydoğu Anadolu'da Suhte meselesinin asla mevcut olmadığını, serbest levent ve sekbanların da bu bölgede az görüldüğünü» kaydetmektedir. Bknz. : Mustafa Akdağ, **Celâli İsyânları**, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları, No: 144, Ankara, 1963, s. 128.

(3) Prof. Dr. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1243-1453 op. cit.**, s. 69.

mamaktadır. Örneğin Rum Beylerbeyliği, Dulkadir Beylerbeyliği olduğu halde bir Kürdistan beylerbeyliği yoktur.⁴

Yakın zamanların bir olayı olan ulusçuluğu Osmanlı devleti içinde başlatanlar gayrı-müslimler olduğu gibi, Doğu Anadolu'da başlatanlar da Ermeniler olmuştur. II. Abdülhamit Ermenilere karşı bir tedbir olarak Kürt Aşiret Alaylarını (Hamidiye Alayları) kuruyor. Böylece kürtlerde, dolaylı olarak, kendilerinin de ayrı bir etnik grup oldukları düşüncesi uyanıyor. Esasen Ermeni ulusçuluğunun da arkasında bulunan İngiliz propagandası, aynı yıllarda Kürt ulusçuluğunu da tahrik etmeğe başlıyor, gerçekten emperyalizm, sömürgelerde başı derde girince, oradaki yerli ayrılıkları körüklemek ve küçük siyasal birimler yaratmak yolunu her zaman kullanmıştır. Sevr andlaşmasında da İngilizler bir Kürdistan öngörmüşlerdir. Paris Konferansına da bir Kürt heyeti katılmıştır. Kürt ulusçuluğunu başlatanlar çok mahdut sayıdaki aşiret reisleri olmuştur. Bunlar Milli Mücadele sırasında da bir özerk veya bağımsız Kürdistan hareketi içinde bulunmuşlar, Kürt Teali Cemiyeti'ni kurmuşlar, Ali Galip'in Sivas Kongresini basmak planının arkasında Kürtçülük hareketini körüklemekte olan İngilizlerin bulunduğu anlaşılmıştır.

Ama Mustafa Kemal hareketi başarılı olunca, İngilizler Ermenilerin mandaterliğini Amerika'ya yüklemiş, Kürtleri de desteklemekten vazgeçerek işin içinden sıyrılmışlardır. Kürt hareketinin önderleri Amerika'ya kaçmış, böylece hareket sönmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarında Musul anlaşmazlığı sırasında İngilizler yeniden bu işe el atmış, Şeyh Sait isyanını tahrik etmiş, Musul petrollerini elde edip kazanacaklarını kazandıktan sonra, şiddetle bastırılan isyandan elini çekmiştir. Şimdi ise bölgede Irak Kürtlerinin yürüttüğü Barzani hareketi, bunu destekliyen Rusya, ve türlü yollarla ilgisi bulunan İran, Amerika, İngiltere Kürt ulusçuluğu hareketine dahil olmuş bulunuyorlar.⁵

Doğu Anadolu'nun Sorunları Mahiyet İtibariyle Türkiye'nin Sorunlarından Farklı Değildir

Bugün dil konusu dışında Doğu Anadolu'nun sorunları, genel olarak Türkiye'nin sorunlarından mahiyet itibariyle farklı değildir.

(4) Prof. M. Akdağ, «Diyarbakır, Urfa, Meyya-farıkiyn, Maraş vilâyetlerinden ibaret Güneydoğu Anadolu ayrı bir birlik teşkil ediyor idiyse de, metinlerde hususi bir ismine rastlanamamıştır.» diyor. *İbid.*, s. 91.

(5) Yukardaki tarihi fon bilgi konusunda, D.T.C. Fakültesi değerli tarihçilerinden Prof. Dr. Şerafettin Turan'dan da geniş ölçüde yararlandım; kendilerine burada teşekkür ederim.

Arada yalnız bir derece farkı vardır. Yalnız Doğu'nun değil, bütün Türkiye'nin çağdaş kalkınma yolunda karşılaştığı en büyük güçlük köylük yerlerde çıkmaktadır. Olduğu kadarıyla sanayiın çok büyük kısmı, başta İstanbul, beş büyük şehirde toplanmış, geri kalan yerler tarımsal niteliklerini korumuşlardır. Nüfus bütün Türkiye'de çok geniş ölçüde küçük yerleşme birimlerinde yaşamaktadır. Bütün Türkiye'de nüfusun çok büyük bir oranının geçimi ve faaliyeti tarım alanındadır. Tüketim için üretim, bütün Türkiye köylerinde görülen bir olgu. Sömürüye dayalı insan ilişkileri, büyük araziler üzerinde ağalıklarını sürdürenler, toprak ağalığı ile siyasi mevki ve nüfuzun birleşmesi, idare ve adalet cihazının ağalar lehine işlemesi, ağalığın kurumlaşması, eğitimin geriliği ve fonksiyonel olmaması, tarikatçılık (nurculuk, ticanilik, süleymancılık, nakşibendilik, rüfailik... gibi) ve bunların dini, sınıf farklarını meşru gösterecek biçimdeki yorumlamaları, yalnız Doğu Anadolu'nun değil, bütün Türk toplumunun başlıca sorunlarını teşkil etmektedir. Mahiyet itibariyle benzer olan sorunlar için çözüm yollarının da müşterek olacağı tabiidir. İncelememizin Sonuç kısmında bu müşterekliğe yer verecek ve kanıtlarını sunacağız.

Ancak sorunların temelde ortak olduğunu söylemekle, Doğu Anadolu'nun öbür bölgelerle arasındaki farkı kapatabilmesi için özel bir ilgiye ihtiyacı olduğu gerçeğini reddetmek istemiyoruz. Bölgeye daha çok alt yapı yatırımı yapmak, daha çok sanayi kurmak, daha çok eğitim ve sağlık hizmeti götürmek, doğal dış ticaret imkânlarını değerlendirmek, hizmetleri kendiliğinden götüren bir idare gerçekleştirmek zorunludur.

Fakat Doğu Anadolu ile öbür bölgelerin sorunlarının temel benzerlikler gösterdiğini belirtmekle, sorunların çözüm yollarının ortak olduğunu göstermek istiyoruz. Yukarıda belirtildiği gibi bugün bütün Türkiye'de gelişmenin başta gelen güçlükleri nüfusun büyük çoğunluğunun yaşadığı köylerde yatmaktadır. Bu dar boğazlardan kurtulmak gerçek bir toprak reformu ve gerçek bir sanayileşme ile mümkündür. Bu Doğu Anadolu için de baştan gelen şarttır. Ama toprak reformu ve sanayileşme, her şeyden önce bir siyasal sorundur; siyasal iktidara kimin sahip olduğu sorundur. Toprak ağaları - Batı kapitalizminin komisyoncusu olmaktan öteye geçemiyen burjuvazi koalisyonunun elinde olduğu sürece, siyasal iktidardan gerçek bir toprak reformu ve gerçek bir sanayileşme beklenemez. Demek oluyor ki Doğu Anadolu'nun hem kendi içindeki bölünmüşlükten kurtulması, hem de Türkiye'nin tam bütünlenmiş bir parça-

sı olabilmesi için daha da zorunlu olan bu köklü tedbirlerin alınması, bunun gibi öteki bölgelerin de sağlıklı bir gelişme göstermesi, emekçi halk çoğunluğunun siyasal iktidarı altında mümkün olabilir.

II. BÖLGELERARASI GELİŞME DENGESİZLİKLERİ AÇISINDAN DOĞU ANADOLU

A. Bölgenin Sınırları ve Doğal Şartları

«Doğu Anadolu bölgesi» ifadesine, hem Kuzey-Doğu, hem de Güney-Doğu Anadolu'yu dahil etmekteyiz. Böylece bu bölge, Kars, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Ağrı, Tunceli, Bingöl, Muş, Van, Bitlis, Malatya, Adıyaman, Elazığ, Gaziantep, Urfa Diyarbakır, Mardin, Siirt ve Hakkâri olmak üzere 19 ili içine almaktadır.

1. Doğal Şartlar

Her toplumda iktisadi faaliyet üzerinde etkili olan etkenler arasında yer şartları (coğrafi mevki, büyüklük, arazi biçimleri ve yüksekliği, yer üstü ve yer altı kaynakları, ulaşım imkânları gibi), iklim şartları (özellikle ısı ve yağışlar) ve bitki örtüsü bulunmaktadır. Gerçi teknolojik ilerlemeler fiziki ve coğrafi şartların nisbi önemini azaltmış, bunları da birer toplumsal etken haline getirmiştir. Bazı coğrafyacılar «Doğal çevre insanlar onda neyi görmek istiyorlarsa odur» bile demektedirler.⁶ Ancak genel olarak Türkiye'de ve özellikle Doğu Anadolu'da teknolojik düzeyin düşüklüğü, fiziki ve coğrafi şartların hâlâ yüksek önem taşıması sonucunu vermektedir.

Yer şartları: Bilindiği gibi Kuzeydoğu Anadolu Türkiye'nin en yüksek ve dağlık bölgesidir. Özellikle bu kesimin çok engebeli yapısı dolayısıyla ekime elverişli alan, kapladığı alana göre çok azdır. Ortalama yükseklik bu kesimde hemen hemen 2.000 m. dir. Güneydoğu Anadolu'da ise İç Anadoluda'kine benzer yayla düzlükleri, geniş Diyarbakır havzası ve Urfa yaylaları yer almaktadır.

Yer şartları bakımından Doğu Anadolu'nun öbür bölgelere göre durumunu anlatmak için ortalama bölge yüksekliklerini karşılaştırabiliriz :

(6) Irwing Bowman, *Geography in Relation to the Social Sciences*, 1914. Nakleden M. Duverger, *Sociologie Politique*, P. U. F., 1966, s. 52.

Bölge	Ortalama Yükseklik (m)
Marmara	117
Ege	121
Akdeniz	274
Karadeniz	386
İç Anadolu	1.045
Güneydoğu Anadolu	959
Doğu Anadolu	1.433

İç Anadolu bölgesi de yüksek bir plâto olmakla birlikte, Kuzey ve Güneydoğu Anadolu gibi ulaştırmayı engelleyici engebelerle dolu değildir.

İklim ve Bitki Örtüsü : Yükseklik ve yer şartları dolayısıyla bölge Türkiye'nin en soğuk bölgesidir. En soğuk ay ortalaması — 1,5 C° ile — 13 C° arasında olup, en düşük ısı Malatya'da — 22 C°, Van'da — 26,5 C° ve Karaköse'de — 43,2 C° olabilmektedir. Yağışlar Kuzeydoğu Anadolu'da İç Anadolu'dakinden genellikle fazladır. Güneydoğu Anadolu'da ise şiddetli kara iklimi hakimdir. Yazlar çok sıcak, kışlar da Kuzeydoğu Anadolu kadar olmamakla birlikte çok soğuktur. En soğuk ayın ortalama sıcaklığı 2 C° ile 4 C° arasındadır. En soğuk gün Urfa'da — 12,5 C° ye, Diyarbakır'da — 24 C° ye düşebilmektedir. Diyarbakır'da kaydedilen en yüksek sıcaklık 46,2 C° ye kadar çıkabilmektedir. Yağış bakımından bütün Doğu Anadolu bölgesinin öteki bölgelerden daha kurak bir iklimi olduğu görülmektedir. Öteki bölgelerin yağış ortalaması 100 sayılırsa, Doğu Anadolu'nunki 73.3 tür.

Bitki örtüsü bakımından, Kuzeydoğu Anadolu'da arazinin yüksek olması orman yetişmesine elvermemekte, çukur ovalar step karakterinde bulunmaktadır. Dağlık ve yüksek yerler otlaklarla kaplı olup bütün bölgenin 2/3 ye yakın kısmını kaplamaktadır. Ekime elverişli arazi hem az, hem de Muş, Elazığ, Malatya, Erzincan, Erzurum ve Iğdır ovaları dışında, dağınık küçük parçalar halindedir. Güneydoğu Anadolu ise bitki örtüsü bakımından Orta Anadolu'ya benzer.

B. Doğu Anadolu'nun Ekonomik ve Toplumsal Yapısı

Burada amacımız bölgenin ekonomik ve toplumsal yapısını ayrıntılı bir biçimde anlatmak olmayıp, bölgenin geri kalmışlığını açıklayan ve Türkiye'nin bütünlenmiş bir parçası olmasını engelleyen etkenleri tanıtmaya yarayacağı ölçüde, ana çizgileriyle belirt-

mektir. Toplumsal ekonomik yapının ögeleri olarak nüfus, nüfusun yerleşme biçimi, ulaştırma, haberleşme, üretim faaliyetleri ve üretim ilişkileri, eğitim (bu arada dil), sağlık hizmetleri ve toplumsal örgütlenme biçimleri ağılık, aşiret, şeyhlik, din ve tarikatlar) üzerinde durulacaktır.

1. Nüfus

Türkiye yüzölçümünün % 30 unu kaplıyan bu 19 ilde 1965 yılında toplam Türkiye nüfusunun % 19.6 sı yaşamaktaydı. Doğu Anadolu'da nüfusun başta gelen özellikleri, *Türkiye ortalamasının üstünde bir artış hızı göstermesi, buna karşılık Türkiye yoğunluk ortalamasının altında bulunması, yani bölge dışına sürekli bir nüfus göçü olması, çok geniş ölçüde küçük küçük yerleşme birimlerine serpilmiş bulunması, şehirleşme oranının düşüklüğü ve nihayet daha yüksek bir oranının tarım dalında yaşamakta olmasıdır.*

Doğu Anadolu'da doğumlar oranı Türkiye ortalamasının oldukça üstünde olagelmıştır. 1945 - 1965 arasındaki her beş yıl ara ile yapılan nüfus sayımlarına göre bölge nüfusunun yıllık artış ortalaması Türkiye ortalamasının daima üstünde olagelmıştır.

<u>Sayım yılı ⁷</u>	<u>Türkiye yıllık artış ortalaması</u>	<u>Doğu Bölgesi Yıllık artış Ortalaması</u>
1945 - 1950	% 2.2	% 2.8
1955	2.8	2.9
1960	2.9	3.0
1965	2.5	2.7

Bu yüksek artış oranına rağmen Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğunun Türkiye nüfus yoğunluğunun altında kaldığını görüyoruz. Bir defa Türkiye arazisinin % 30 unu kaplıyan bu 19 ilde 1965 de 6.154.000 kişi, yani Türkiye nüfusunun % 19.6 sı yaşamaktaydı. Türkiye ortalama nüfus yoğunluğu aynı yıl km.² başına 41 iken, Doğu Anadolu'da 26.4. idi. Nüfus yoğunluğundaki bu düşüklük de zaman içinde derecesi artarak süregelmektedir. Gerçekten 1945 yılında Türkiye nüfus yoğunluğu km.² başına 24.2 iken bölgede 15.2 idi. Görüldüğü gibi bir yandan nüfus artış ortalaması Türkiye orta-

(7) Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü (İst. Gn. Md. lüğü), 1945, 1950, 1955, 1960 ve 1965 Genel Nüfus sayımı sonuçları.

lamasının üstünde bir oranla artmakta devam ettiği halde, öte yandan nüfus yoğunluğu Türkiye nüfus yoğunluğu ortalamasının git-tikçe daha çok altında kalmaktadır. Bu nüfus yoğunluğu düşük-lüğünde bölgenin başka bölgelere işgücü ihraç etmesinin büyük payı vardır. Nitekim 1965 nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkiye'nin beş büyük şehrindeki yerli olmayan nüfusun % 14.9 u Doğu böl-gesi illerinde doğmuş olan kimselerdir. Adana'da yabancı doğum-lu olan nüfusun % 44.8 i, Ankara'da % 15.4 ü, Bursa'da % 4.8 i, İstanbul'da 14.1 i, İzmir'de de % 8.8 i Doğu Anadolu'da doğmuş olan kimselerdir. (Bknz : Çizelge 2).

Yerleşme yeri bakımından da nüfusun çok küçük ve dağınık köylerle, dam, divan, oba, kom, mezra gibi adlarla anılan bağlan-tılarda yaşadığı görülmektedir. 1965 nüfus sayımına göre bölgede 8.996 köy, 9970 kadar da bağlantı vardır. Köylerin % 32 sinden bi-raz çoğunun nüfusu 250 nin altındadır. Nüfusu 500 den küçük olan köylerin oranı % 76 yı aşmaktadır. 1.000 den çok nüfuslu köyler ise sadece % 6.3 oranındadır.

Bölgede şehirlerde yaşayan nüfus oranının da Türkiye ortala-masının altında bulunduğu görülmektedir. Ancak şehirli nüfus ora-nının artış hızı Türkiye ortalamasının üstünde görülmektedir. Ger-çekten 10.000 ve daha fazla nüfuslu yerleri şehir saydığımız tak-dirde, 1945 de toplam nüfusun % 18.3 ü, Doğu Anadolu'da ise % 10.3 ü böyle yerlerde yaşarken, 1965 de toplum nüfusun % 29.8 i, Doğu Anadolu'da ise % 19.2 si yaşamaktaydı. Görüldüğü gibi bü-tün Türkiye'deki şehirli nüfus bu yirmi yıl içinde iki katı bir artış göstermediği halde bölgede bu artış iki katı olmuştur. Bu rakamlar Doğu Anadolu'da da köylerden şehirlere büyük bir nüfus akınının olduğunu göstermektedir. 1965 sayımlarına göre Türkiye'de nüfu-su 100.000 in üstünde olan 14 ilin 4 ü (Diyarbakır, Malatya, Gazi Antep ve Erzurum) Doğu Anadolu'da bulunmaktadır. Nüfusu 50.000 i aşkın 30 şehrin ise 6 sı (yukardakilere ek olarak Urfa ve Elazığ) bu bölgede yer almaktadır. Görüldüğü gibi Erzurum ve Kars dışında, bölgedeki bütün büyük şehirler Güneydoğu Anado-lu'da kalmış ve biribirlerinin etrafında kümelenmişlerdir. Öte yan-dan şehirler nüfusundaki bu artış, bütün Türkiye'de olduğu üzere, gerçek bir şehirlileşmenin, yani sanayi ve hizmet sektörlerinde eşit ölçüdeki bir büyümenin ürünü değildir. Bölgedeki büyük şehirlerin nüfusu içinde gecekondü sakinleri % 50 ye yakın bir yer tutmak-tadırlar. Ancak böyle de olsa, şehre göç, yine de tarım dışına çık-mayı, geleneksel bağlarda çözülmeyi ve geniş toplumla bütünleş-meyi anlatır.

Nüfusun kalitesine gelince, bölgenin üretim yapısından bahsederken nüfusun ne kadar düşük bir oranının sanayi ve hizmet sektöründe çalıştığını, eğitimden de söz ederken nüfusun okur-yazarlık ve tahsil dereceleri bakımından öbür bölgelerden farklılığını belirteceğiz. Burada şu kadarını ifade edelim ki, geniş ölçüde serbest piyasa mekanizmasına işlerin terk edilmiş olması sebebiyle, Türkiye'nin nisbeten hızla gelişen yerleri Doğu Anadolu'nun yetişkin işgücünü ve sermayesini çekmekte ve bölgenin gelişmesi bu nedenle de ciddi olarak güçleşmektedir.

2. Ulaştırma ve haberleşme

Doğu Anadolu'da ulaştırma ve haberleşme imkânları da, genel olarak Türkiye'de olduğundan daha sınırlıdır. 1962 yılında bütün Türkiye'de 59.611 km. devlet ve il yolu vardır. Bunun 15.277 km. si, yani % 25.9 u Doğu Anadolu'da bulunmaktaydı. (Devlet yollarının % 26.7 si ve il yollarının % 25.1 i). Bu rakamlar bölgenin yol bakımından nisbeten elverişli durumda bulunduğu izlenimini vermektedir. Ancak her mevsim geçit vermiyen devlet ve il yollarının oranı öbür bölgelerdekinden hemen iki katı daha yüksektir. Bu bakımdan, bölgeyi hem öbür bölgelerle kopmuşluktan hem de kendi içindeki bölünmüşlükten kurtarmakta büyük rolü olan yolların, bu rolü doyurucu ölçüde yerine getiremediği görülmektedir. Özellikle köyleri şehir ve kasabalara bağlayacak olan il yollarının çok daha yüksek bir oranı (Devlet yollarının % 14.1 i, il yollarının ise % 65.2 si) nin hem mevsim ulaştırmaya açık olmadığı görülmektedir. Türkiye'nin öbür bölgelerinde ise Devlet yollarının % 7.7 si, il yollarının ise % 34.4 ü hava şartlarına bağlı olarak her mevsim geçit vermiyen yollardır. Özellikle Kuzeydoğu Anadolu'da ulaştırma doğal şartlardan çok etkilenmektedir. Bu açıdan Güneydoğu yaylaları Kuzeydoğuya oranla daha elverişli bir durumdadır.

DEVLET YOLLARI (Km.)

	Her Mevsim Geçit Veren (%)		Bağlı Olan (%) Hava Şartlarına		Toplam (%)	
	Km.	%	Km.	%	Km.	%
Türkiye Toplamı	23.991	89.4	2.539	10.6	26.530	100
Doğu Anadolu	5.595	85.9	991	14.1	6.989	26
Öbür Bölgeler	18.396	92.3	1.548	7.7	19.944	74

İL YOLLARI (Km.)

	Her Mevsim Geçit Veren (%)		Hava Şartlarına Bağlı Olan (%)		Toplam (%)	
Türkiye Toplamı	19.028	57.6	14.053	42.4	33.081	100
Doğu Anadolu	2.886	34.8	5.405	65.2	8.291	25
Öbür Bölgeler	16.142	65.6	8.648	34.4	24.790	75

* Kaynak : DİE, İstatistik Yıllığı: 1960-1962, Ankara, 1964.

Bölgedeki başlıca karayolu damarlarını şöyle sıralayabiliriz :

A — Doğu - Batı Yönünde :

1. Sivas - Erzincan - Erzurum - Ağrı - Doğu Beyazıt karayolu. Doğuyu Orta Anadolu'ya bağlayan bu yol her mevsim ulaştırmaya elverişli değildir.
2. Malatya - Elâzığ - Bingöl - Muş - Bitlis karayolu. Tahıl ve hayvan ticareti yolu olan bu yol da her mevsim ulaşımına elverişli değildir.
3. Gaziantep - Urfa - Mardin karayolu. Bu da her mevsim geçit veren bir yol değildir.

B — Kuzey - Güney Yönünde :

1. Kars - Ağrı - Van - Hakkâri karayolu. Her mevsim geçit vermiyen bir yol.
2. Erzincan - Tunceli - Elâzığ - Malatya - Gaziantep karayolu
3. Mardin - Diyarbakır - Bingöl - Erzurum karayolu. Her mevsim geçit vermiyen bir yol.

Başlıca ulaşım düğüm noktaları Erzurum, Elâzığ, Malatya ve Diyarbakır çevreleridir. Nitekim başlıca büyük şehirler de buralarda bulunmaktadır.

Demiryollarına gelince, 1962 yılında Türkiye'deki toplam demiryolları 7911 km. olup bunun % 20 den fazlası Doğu Anadolu'da bulunmaktaydı.⁸ Bölgenin başlıca demiryolu hatları da şunlardır :

1. Erzincan - Erzurum - Kars hattı
2. Malatya - Elâzığ - Tatvan Hattı

(8) DİE, İstatistik Yıllığı, 1960-1962, Ankara, 1964.

3. Malatya - Diyarbakır - Kurtalan hattı

4. Gaziantep - Nusaybin hattı

Hava ulaştırmasında da, hem sefer sayısının, hem de yolcu sayısının % 10 u Doğu Anadolu'ya gitmektedir.⁹

Taşıt araçları olarak Türkiye'deki toplam otobüslerin % 9.4 ü, kamyonların % 10.1 i, otomobillerin de % 4.2 si 1962 de Doğu Anadolu'da bulunuyordu. Bu taşıt araçlarının sayısı bölgede 11.569 (Türkiye toplamı 150.491) olup 500 den çok kişiye bir motorlu araç düşmekteydi. Türkiye'nin öteki bölgelerinde ise 220 kişiye bir motorlu taşıt aracı düşmekteydi.¹⁰

Bölgenin ulaştırma durumu hakkında asıl önemli olan husus, nüfusun 4/5 ini barındıran köylerin durumudur. Anayola, ilçe merkezine, en yakın pazara uzaklıkları ve haberleşme araçlarından faydalanma durumları bakımından bölge köylerinin öbür bölgeler köyelerine göre durumu aşağıdaki gibidir :

	Ege Böl.	Marmara Böl.	Akdeniz Böl.	Karade. Böl.	İç Anad. Böl.	Kuzey Doğu B.	Güney Doğu B.
	1	2	3	4	5	6	7
Anayola 20 km. den uzak köyler	% 8	% 6	% 9	% 14	% 28	% 28	% 37
İlçe merkezine 4 saatten uzak olan köyler	15	38	30	33	28	30	47
Pazara yakın olan köyler	68	72	47	54	55.5	12	5
Kütle haberleşme araçlarından yüksek ölçüde yararlanan köyler	48	41	30	32	40	21	10
Coğrafi hareketliliği yüksek olan köyler	38	55	51	36	37	27	28

Kaynak : Frederick W. Frey, **Regional Variations in Rural Turkey**, Regional Development Project, MIT, 1966, Report No : IV.

(9) **İbid.**,
(10) **İbid.**

1960 Köy Anketi (DİE) sonuçlarına göre de içinde pazar kurulan muhtarlıklar Doğu Anadolu muhtarlıkları içinde % 1.7 öbür bölgeler muhtarlıkları içinde ise % 2.7 oranındadır. Telefonu bulunan köyler ise Doğu Anadolu'da % 4.6, öteki bölgelerde % 22 oranındadır. (Bakınız : Çizelge 5)

3. Üretim

Doğu Anadolu'da ekonomik faaliyetin hâkim ögesi tarım, tarımın da hayvancılık dalıdır. Bölgenin sanayii, sınırlı bir ölçüde kalan ve sağladığı gelir bölge dışına transfer edilen petrol, bakır ve krom istihraç sanayiidir. İmalât sanayii çok düşük bir gelişme göstermiştir. Aşağıdaki paragraflarda önce bölge tarımının, sonra da sanayiinin durumunu ana hatlarıyla belirtmeğe çalışacağız.

1. *Tarım* : 1965 yılı sayımlarına göre bölgede aktif nüfusun (15 - 64 yaşlar) % 84.1 i tarım dalında çalışmaktaydı. İmalât sanayii alanında çalışan nüfusun oranı % 2.9, imalât, istihraç, inşaat ve elektrik - gaz-su üretimi alanlarının tümünde ise % 5.2 idi. Aktif nüfusun geriye kalan % 10 kadarı ise ticaret ve hizmetler alanında çalışmaktaydı. Öbür bölgelerde bu rakamlar tarım için % 68.8, sanayi için % 11.7, hizmetler alanı için de % 20 kadardır.

Aktif nüfusun 4/5 inden çoğunu içine alan tarım alanındaki üretim hayvancılık ve tahıl etrafında dönmektedir. Tarım nüfusunun % 70 i hayvancılık yapar. 1962 yılında Türkiye'deki toplam büyük ve küçük baş hayvanların % 26 sı Doğu Anadolu'da bulunmaktaydı. Bölgenin pazarlamağa ve satışa elverişli başlıca ürünü hayvanlarıdır. Türkiye'de pazarlama konusu olan etin yarısı Doğu'dan gelmektedir. Hayvan ürünleri aynı zamanda geniş ölçüde kaçakçılık konusu da olmaktadır. Bunun dışındaki tarım ürünleri geniş ölçüde bölge içinde tüketilmektedir. Bölgede tüketim merkezlerinin gelişmemiş olması, ulaştırma ve pazarlama imkânlarının geriliği, bölge tarımına bir kapalı ekonomi özelliği vermektedir. Bu durum bölgenin kendi içinde de parçalanmış olmasının başta gelen etkenidir. Tüketim için üretim hâkim tarımsal üretim biçimidir.

Bölgenin ürettiği başlıca toprak ürünü tahıl olduğu halde, üretim bölge nüfusunu belki ancak besliyecek kadar düşük bir düzeydedir. Bunun dışında tek önemli ürün, şeker fabrikaları kurulması üzerine gelişen pancardır.

Bir bütün olarak tarımda verim çok düşüktür. Fiziki yapı dolayısıyla ekilişe elverişli arazi, bölgenin kapladığı alana göre çok

düşüktür. Üretim hava şartlarından derin şekilde etkilenmektedir. İlkel şartlarda yapıldığı için hayvancılık da hava durumuna göre büyük değişimler göstermektedir. Örnek olarak çok kurak geçen 1969 yılında bölgede tahıl üretimi son derece düşük olup köylüler geniş ölçüde Toprak Mahsulleri Ofisinden yiyecek buğdaylarını satın almak zorunda kaldıkları gibi, hayvanlarını besliyecek ot ve saman da elde edemedikleri için hayvanlarının değeri çok büyük düşüşler göstermiştir. Temmuz 1969 sonlarında Kars'ta ineklerin satış fiyatı 150-200 liraya kadar düşmüştür. Ayrıca ulaştırma ve pazarlama olanaklarının yetersizliği de fiyatların mevsimden mevsime ve iyi veya kötü ürün yılına göre büyük değişimler göstermesine yol açmaktadır.

Bölgede sermaye de çok kıttır. Örneğin sun'i gübre kullanan çiftçi oranının en düşük olduğu yer Doğu Anadolu ve özellikle Güneydoğu Anadolu'dur. 1965'de Türkiye'deki toplam traktörlerin % 6.6 sı bu bölgedeydi. Traktör sayısında son yıllarda görülen hızlı artış, makinalı tarımın büyük bir hızla genişlemekte olduğunu göstermektedir. Makineleşme bir yandan tarımda geliri arttırmak, öte yandan da işgücüne ihtiyacı azaltıp nüfusun şehirlere akın etmesini hızlandırmak suretiyle bölgenin iktisadi ve toplumsal yapısını değiştiren başlıca itici gücü teşkil etmektedir. Fakat tarım dışı faaliyet alanlarının çok kıt olması karşısında bizzat ortakçı ve marabacı köylüler, kendilerini ezen şartlar bahasına tarımın makineleşmesine karşı çıkmakta, bu husustaki çatışmalar cinayete varacak kadar şiddetli olabilmektedir.¹¹ Başka iş sahası olmayınca bölge ekonomisinin temeli olan tarımın tanıtıcı özelliklerinden biri de verimin öbür bölgelere göre çok düşük olmasıdır. Bunun gibi tarımsal hastalık salgınları bölgede sık görülmekte ve şiddetli bir toprak kaybı olayı cereyan etmektedir. Bölge Türkiye'nin öbür bölgelerine ihraçta bulunamamakta, doğusunda Sovyetler Birliği ve İran'ın, güneyinde Suriye ve Irak'ın sağlayabileceği dış pazarlar değerlendirilmemekte, yalnız çok yaygın olan kaçakçılık biçiminde bu imkâna başvurulmaktadır. Sınırların her iki tarafında etnik ortaklıkların ve toplumsal ilişkilerin varlığı, kaçakçılığı kolaylaştırıp yaygınlaştırmaktadır.

Bölgede tarımın ve bu faaliyetin bölge ekonomisi içindeki hakim yeri dolayısıyla da üretim ilişkilerinin tanıtıcı bir başka özelliği geniş ölçüde bir toprak mülkiyeti temerküzü bulunması ve tarım nüfusunun çok önemli bir kesiminin topraksız ve az topraklı

(11) Nur Yalman, «On Land Disputes in Eastern Turkey,» 1966 Abant Seminerine sunulmuş teblig.

tarım ailelerinden kurulu olmasıdır. Tarımda makineleşmenin yeni bir olay oluşu ve tarım dışı faaliyet alanlarının çok kıt olması, topraksız ve az topraklı nüfus ile geniş toprak sahipleri arasındaki ilişkilerin feodal topluma özgü özelliklerini daha uzun süre ve daha büyük bir dirençle sürdürmesine yol açmıştır. Tarihi olarak Doğu Anadolu'nun feodal düzeni, ağalık, şeyhlik ve aşiret biçimindeki toplumsal örgütlenme içinde ortaya çıkmış, feodal düzen kendisini çözecek olan güçlü bazı süreçleri yaşamağa başlamış olmakla birlikte, önemli ölçüde günümüze kadar süregelmiştir. Ağa ve bey köyleri, aşiretler, şeyhler ve tarikatlar Doğu Anadolu'nun kendi içindeki bölünmüşlüğü, parçalanmışlığı anlatır.

Burada ağalık, şeyhlik ve aşiret biçimindeki toplumsal örgütlenmelerin tarihi gelişimi üzerinde durmayıp, kısaca mahiyetlerini belirterek üretim ilişkilerindeki yerlerini belirtecek ve geçirmekte oldukları değişim süreçlerini anlatacağız.

Ağalık esas itibariyle tarla tarımına dayalı olup, geniş topraklar ve bu toprakları yarıcı, ortakçı, marabacı, kiracı sıfatıyla işliyen insanların bir kişinin denetimi altına girmesini anlatır. Ağalar içinde gerek Cumhuriyetten önce, gerekse Cumhuriyetten sonra yürürlükteki yasa kurallarına uygun olarak geniş toprakların denetimini elde edenler olduğu gibi, «zor ağaları», yani bilek gücü, taraftar çokluğu gibi yollarla bunu sağlıyanlar da vardır. Yine ağalıklarını atadan-babadan devralanlar bulunduğu gibi, bir ağanın yerinin türlü nedenlerle boşalması üzerine sonradan ağa mevkiine yükselenler de vardır. Ağalığın saf biçimini tarımın makineleşip kapitalistleşmediği, toprakların küçük parçalar halinde yarıcı, ortakçı, marabacı çiftçi ailelere işletildiği ve zaten zayıf olan üretimin, üreticinin beslenmesine zorla yetecek kadarından fazlasının toprak sahibi ağa tarafından alındığı, köylerin, oradaki toprakları işliyen insanlarla birlikte bir ağadan bir başkasına geçtiği durumda görüyoruz. Ağa aynı zamanda kendi toprakları içinde kalan köy veya köylerde siyasi otorite mevkiindedir. Bu saf halinde ağa, köylülerinin doğumdan evlenmeğe ve başka insanlarla ve özellikle dışarıyla ilişkilerine kadar hayatlarının hemen her yanının düzenleyicisi ve denetleyicisidir.

Bugün Türkiye'deki 1.000 dekardan büyük tarım işletmelerinin 1/3 i Doğu Anadolu'da yer almaktadır.¹² Bu büyük toprak mül-

(12) DPT'nin hazırladığı Gelir Dağılımı incelemesine göre bütün Türkiye'de çiftçi ailelerin % 20 si işlenen toprakların % 61.5 unu, çiftçi ailelerinin % 60 ı ise işlenen toprakların % 18 ini denetlemektedir. Bknz.: Suat Aksoy, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Sorunu**, Ankara, 1969. s. 113.

kiyetleri sık sık köylerin bütünüyle bir şahıs, bir aile veya bir sülâleye ait olması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Buna esas itibariyle Urfa, Gaziantep, Mardin ve Diyarbakır illerinde rastlamaktayız. Gerçekten Gümüşhane ve Hakkâri dışındaki 17 Doğu ilinde mevcut 9303 köyün 614 ünde, yani % 6.6 sında araziler ya bir şahsa, ya bir aileye veya bir sülâleye ait bulunmaktadır. Bu 614 köyün de % 62 si Gaziantep, Urfa, Mardin ve Diyarbakır'da bulunmaktadır.¹³

Yine Gümüşhane ve Hakkari dışında kalan 17 Doğu ilinde toplam çiftçi ailelerinin % 37.8 i hiç toprağı olmıyan ailelerdir. Toprak sahibi olan çiftçi ailelerinin de % 73 ü 50 dönümden küçük işletmelere sahiptirler ve toplam tarım arazisinin % 27 sini denetlemektedirler. Buna karşılık topraklı çiftçi ailelerinin % 4 ü 200 dönümden büyük işletmelere sahip olup toplam tarım arazisinin % 33 ünü denetlemektedirler. Geniş toprak sahiplerinin bir kısmı da «Bey» denilen ve şehirlerde yaşayıp kendileri bizzat tarım yapmıyan ve köylü üzerindeki ekonomik ve toplumsal denetimleri ağalarkı kadar doğrudan olmıyan kimselerdir. Beyler genellikle ağalara göre çok daha uzun bir zamandanberi tarım dışı faaliyet alanlarına geçmiş bulunan kimselerdir. Kendileri şehir ve kasabalarda oturup köyde arazi sahibi olanlar Doğu Anadolu'nun 17 ilinde köyde yaşıyan toplam aile sayısının % 5 i oranında bulunmakta ve toplam tarım arazisinin % 34 ünü denetlemektedirler. (KİBKEE, Çizelge 18, 29 ve 30 dan elde edilen rakamlar).

Bu geniş toprak mülkiyetinin mahdut ellerde toplanması, özellikle makineli tarıma geçilmiyen yer ve zamanlarda, bir yandan geniş topraksız ve az topraklı köylü kütlesinin ağa ve beyler tarafından sömürülmesine, bir yandan da verimin çok düşük kalmasına yol açmıştır. Bir defa toprak sahibi ile ortakçı, yarıcı, marabacı veya kiracı arasındaki sözleşme yazılı olmayıp, hukuki değeri bulunmıyan sözlü sözleşmelerdir. Genellikle bir yıllık olan bu sözleşmelerin yenilenip yenilenmemesi tamamen ağının iradesine bağlıdır. Köylü aynı yerin gelecek yıl kendisine verilip verilmeyeceğinden bile emin değildir. Bu bakımdan verimi arttıracak herhangi bir çaba göstermemektedir. Zaten emeğinin ürününden kendi yaşamasına güçlkle yetebilecek bir kısmını alabilmekte, gerisi toprak sahibine gitmektedir.

Aşiretlere gelince, göçebe ve yarı-göçebe topluluklar olan aşiretlere bölgede sık rastlanır. Örneğın Urfa'da 57, Tunceli'de 64,

(13) Köy işleri Bakanlığı Köy Envanter Etütlerine göre adı geçen 17 il için hazırlanmış olan kitaplar.

Siirtte 11 aşiret bulunduğu tahmin edilmektedir. Aşiretler kendi aralarında birleşip aşiretler topluluğu kurabilirler. Bir aşiret *kabile*lerden, kabileler *obalardan*, obalar ise *çadırlardan* kuruludur. Genellikle 1.000 - 2.000 kişilik gruplardan kurulu olan aşiretlerin bazen 10.000 den çok üyeye sahip oldukları da görülebilmektedir. Örneğin Tunceli'nin Mazgirt ilçesindeki Hiran aşiretinin 8.700, Urfa'da Bucak aşiretinin 11.000, Elâzığ'da Savak aşiretinin 15.000 mensubu olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴

Kabileler 30 ilâ 100 çadırılık topluluklardır. Çoğunlukla o günkü ağanın adını taşırlar. Aralarında bir güç ve prestij derecelenmesi bulunabileceği gibi, bütün kabileleri kapsıyan bir güç iddiasında bulunan aşiretler de vardır. Aşiretler aynı zamanda silâhlı topluluklardır.

Aynı soy-soptan, aynı sülâleden gelmek aşiretin temelini teşkil eder. Ekonomik faaliyetleri hayvancılık üzerine kurulu olan aşiretlerin de ağaları vardır. Bunlara aşiret ağası denilir. Aşiret ağası da aşiret mensuplarının emeğinin bir kısmını, karşılığını ödemedir alır. Aşiret mensuplarının yaptıkları hayvan veya hayvan ürünleri satışında birim başına belli bir miktar ağaya gider. Kız kaçırmalar ve sair anlaşmazlıkların çözümünde yine ağaya belli bir karşılık ödenir. Ancak temeli hayvancılık olan aşiret hayatında insanların bağımlılığı toprak ağalığında olduğu kadar ağır değildir. Aşiret ağasının görevleri aşiret içinde ahengi sağlamak, aşiretin hayvanlarına yaylak ve kışlak bulup kiralamak, aşiretin dışarıyla (şehirle ve idareyle) ilişkilerini yürütmek şeklinde özetlenebilir. Aşiret içinde bu toplulukların geleneksel hukuki ve iktisadi normları geniş ölçüde yaşamakta, ağa ve öbür önde gelen kişiler yargı ve idare görevlerini bu normlara göre yürütmektedirler. Cumhuriyet Türkiye'sinin hukuk ve idare normları bu toplulukların ihtiyaçlarını sınırlı ölçüde karşılayabilmektedir. Aynı husus, derecesi biraz hafiflemiş olarak yerleşik köylerde de görülmektedir. Buralarda da ağa ve şeyhler geleneksel otoriteyi temsil etmektedirler.

Şeyhler dini nitelikteki manevi otoriteleri olan, fakat imam vs. gibi dini görevler yerine getirmeyip bir takım insanüstü özelliklere sahip bilinen, değişik derecelerde din tahsil etmiş tarikat mensubu kimselerdir. Bazıları da böyle özelliklere sahip bilinen kimselerin çocuğu veya onun soyundan gelen bir kimsedir ve aynı manevi otoriteye sahiptir. Manevi otoritelerini kurulu düzeni meşru göstermek yoluna kullanan bu kimselerin kendileri de ağalar

(14) Yön dergisi, 14 şubat 1962 tarihli sayısı.

gibi maddi güç sahibi olmuşlardır. Gerçekten şeyhlikten ağa olanlar bölgede az değildir. Ağrı'nın Avrupa tahsili yapmış şeyh-ağalarından Kasım Küfrevi akla gelen ilk örneklerden biridir. Diyarbakır'ın Çınar ilçesinde Altınakar'lar da şeyhlikten ağa olmuş geniş toprak sahibi kimselerdir. Toprak, mera, sürü sahibidirler. Bol bağış alırlar. Şeyhlerin köyde yaşadığı gibi şehirde yaşadığı da vardır. Sömürülen ve cahil bırakılan halk yığınları üzerinde derin etkileri vardır. «Şeyhi olmıyanın şeyhi şeytandır» uydurması, halkın dilinde bir atasözü niteliğine bürünmüştür.

Ağalık ve şeyhlik biçimindeki bu toplumsal örgütlenme, bölgenin kendi içindeki parçalanmışlığının önemli boyutlarından biridir. Buna alevi-sünni ayrılığı, sünniliğin değişik mezhepleri, Nesturilik, Süryanilik, Yezidilik, hatta ilkel yahudiliği de eklemek gerekir.¹⁵

Toprak ağalarının, aşiret ağalarının ve şeyhlerin geleneksel toplum düzeni içinde ifa ettikleri görevler, son 20-30 yıldan beri derecesi gittikçe artan bir hızla zayıflamak ve çözülmek eğilimi göstermektedir. Bu arada önemli bir gelişme çok partili siyasal düzene geçilmesi olmuştur. Çok partili düzenin oy mekanizması, ağa, bey ve şeyhleri, zaten egemen sınıfların örgütleri olan siyasal partilerin gözdeleri haline getirmiştir. Hızlı nüfus artışı, köyden şehre akın, tarımın makineleşmesi ve kapitalistleşmesi, ulaştırma, haberleşme, askerlik ve eğitim gibi etkenlerin etkisiyle gittikçe daha çok dışarıya açılan halk üzerinde nüfuzu sarsılmaya başlayan geleneksel düzenin otorite sahibi bu kişileri, egemen sınıfların egemenliği altındaki çok partili düzen içinde bir yandan halk üzerindeki nüfuzlarını kendileri için maddi çıkara dönüştürmek, öte yandan da idare üzerinde artan nüfuzları sayesinde halk üzerinde çözülmeye başlayan etkilerini pekiştirmek imkânını bulmuşlardır.

Ağa ve şeyhlerin siyasal nüfuzunun derecesini gösteren güzel bir gösterge, seçimlerde bağımsız milletvekili adaylarının iller itibariyle topladıkları oyların karşılaştırılmasından elde edilebilir. Hiç bir partinin maddi ve manevi desteğine sahip olmıyan bağımsız adayların yalnız kendi olanaklarıyla yürüttükleri seçim kampanyasında en başarılı oldukları illerin hemen yalnız Doğu Anadolu'da olduğunu görüyoruz. 1950 den 1965 e kadar Türkiye'de yapılan bütün seçimlerde, Sinop, Burdur ve Amasya istisna edilirse, öbür bölgelerin hiç bir ilinde bağımsız adayların % 5den çok oy alamadık-

(15) Yön, a.g.m.

ları, pek çok ilde bu oranın % 1 in altında kaldığı görülmektedir. Buna karşılık Doğu Anadolu illerinde bağımsız adaylar % 40 a kadar varan ölçülerde oy alabilmektedirler. 12 Ekim 1969 seçimlerinde de milletvekili seçilen 13 kişinin büyük kısmı Doğu Anadolu'da seçilmiştir. Ayrıca bu oylarda bir seçimden ötekine büyük iniş-çıkışlar da görülmektedir. Gerçekten esas itibariyle partilere darılma, listedeki yeri beğenmeme, ya da 27 Mayıs devriminden sonra görüldüğü üzere, CHP dışında hangi partinin güçlü parti olacağını kestirmeme gibi nedenlerle bağımsızlığı tercih eden adaylar, seçimlerde önemli ölçüde oy sağlayabildikleri gibi, bir parti tercihi yaptıkları zaman da aynı oyları bu partiye sağlayabilmektedirler. Hatta çıkarları gerektirdiğinde bir partiden tamamiyle karşıt bir partiye aynı oylarla birlikte geçebilmektedirler. Çizelge 7 Doğu illeri ile öbür bölgelerden seçilmiş illerde 1950-1965 arasındaki seçimlerde bağımsız adayların almış oldukları oy oranlarını göstermektedir.*

Ağa ve şeyhlerin idare üzerinde partizan mücadele imkânları genişlemiş, kendilerine müttelik bir bürokrasi bulmuşlar, 5917 sayılı Gayrimenkul Müdahalenin Men'i hakkındaki kanun bunların tasarruflarındaki toprakların güvenliğini etkin bir biçimde sağlamak amacı için çıkarılmış, yine bu kanunun sağladığı kolaylıkla hazine arazileri ağalar tarafından gaspedilmiş, geniş banka kredileri bunlara açılmış, öte yandan 3-5 yüzer liralık küçük kredilerin fakir köylüye intikal edebilmesi için bile köylü ağaların kefaletine muhtaç olmuştur.

Ağalar ve şeyhler başka yollarla da köylü üzerindeki nüfuzlarını sürdürmenin yollarını bulmuşlardır. Kazançlarını tarım dışına ve özellikle ticarete yatıran, oğullarını, kardeşlerini veya başka yakınlarını avukat, doktor, dişi, eczası... yetiştiren ağalar, köylünün şehirle ve kasabayla ilişkilerini denetlemek imkânına sahip bulunmaktadır. Köylü bütün ihtiyaçlarını buralardan karşılar. Bu arada ağaya borçlanır. Bu şartlar altında ağayla arasında çıkacak ihtilâfı ağanın kazanacağı açıktır. Genel olarak Türkiye'de, fakat özellikle Doğu Anadolu'da köylerde, insanların herhangi bir denetim altında bulunmaksızın anonim ilişkiler kurabileceği bir yer olan kahvehane çok azdır. Öbür bölgeler köylerinin % 15.5 inde, Doğu Anadolu köylerinin ise % 5.5 inde kahvehane bulunmaktadır.¹⁶ Bütün Türkiye'de köylerin % 28 inde Köy Odası denilen yer-

(*) 1969 seçimlerinde de BMM'ne girebilecek kadar oy alan 13 bağımsız milletvekilinin 8'i Doğu Anadolu'dan seçilmişlerdir. Tokat, Maraş ve Hatay da katılırsa bu sayı 11 olmaktadır.

(16) D.İ.E., **Köyler istatistiği**, 1960, Ankara, 1963.

ler varsa da genellikle köy odaları köyün öndegelen kişi veya kişileri tarafından açılan, masrafları onlar tarafından karşılanan yerler olup onların konaklarının bir parçasından farklı değildir. Bu bakımdan asıl önemli olan kahvehanelerin sayısı üzerinde durmayı yeterli buluyoruz. Görüldüğü gibi köylü köy içinde ve dışında ağanın, beyin ve şeyhin denetimi altında bulunmaktadır. Buna biraz ilerde göreceğimiz eğitim geriliğini ve dil güçlüklerini ekliyecek olursak, köylünün egemen sınıflara bağımlılığının mekanizmasını daha tam olarak ortaya koymuş oluruz.

Bölgenin iktisadi yapısı içinde tarımın ve tarımdaki üretim ilişkilerinin durumunu böylece gördükten sonra, sözü bölgede sanayiinin yeri konusuna getirmiş bulunuyoruz.

2. *Sanayi*: Daha önce de değindiğimiz üzere, bölgede imalât, istihraç, inşaat ve elektrik-gaz-su sanayii alanlarında çalışan aktif nüfusun toplam bölge nüfusu içindeki yeri 1965 sayımına göre % 5.2 den ibarettir. Bu rakam Türkiye'nin öbür bölgeleri için % 11.7 dir. Ticaret ve hizmetler alanlarında çalışan aktif nüfus ise Doğu Anadolu'da % 10, öbür bölgelerde % 20 kadardır.

Sanayiinin bölgedeki durumu hakkında aydınlatıcı bir başka rakam da iş yerleri sayısıdır: Doç. Dr. Gülten Kazgan'ın yapmış olduğu bir araştırmaya göre, Türkiye'de İş Kanununa tabi işyerlerinin % 6.8 i Doğu Anadoludadır. (İş yerlerinin büyüklüğü ve çalışma alanları bakımından da mevcut olan önemli farkları bir yana bırakıyoruz). Bu oran düşüklüğü yanında iş yerlerinin bölge içindeki dağılışı da oldukça dengesizdir. İş yeri sayısı bakımından Malatya 444 işyeri ile bölge maksimumunu, Hakkâri ise 17 işyeri ile bölge minimumunu temsil etmektedir. Bu iş yerleri içinde ayrıca devlet sektörünün özel sektöre oranla çok daha geniş bir yer tuttuğunu görüyoruz. Gerçekten Türkiye'deki toplam devlet sektörü işyerlerinin % 14.5 u, buna karşılık toplam özel sektör işyerlerinin % 5.7 si Doğu Anadolu'da bulunmaktadır.¹⁷ İstihraç sanayii, bölgede yüksek gelir elde edilen petrol, krom ve bakır istihraç sanayii-dir. Ancak bu madenleri işliyen Etibank ve P.O.'in bölgeye başka bir yatırım yapmayıp, elde ettiği geliri bölge dışına çıkardığı görülmektedir.

3. *Bankacılık*: İktisadi faaliyetle yakından ilgili olan bankacılığın da bölgede daha geri bir durumda bulunduğu görülmektedir. Bölgedeki banka şubesi sayısının Türkiye'deki toplam banka-

(17) Doç. Dr. Gülten Kazgan, «Doğu ve Güney-Doğunun Ekonomik yapısı üzerine Bir Araştırma,» *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 24, Ekim 1963, ss. 120-144.

ların % 1 inden az olduğu, mevduatın da Türkiye toplamının % 3.2 si oranında bulunduğunu görmekteyiz. Oysa 1961 de yalnız Marmara bölgesi bütün banka mevduatının % 40 ını alıyordu. Esasen banka kredilerinin çok geniş ölçüde egemen sınıf mensuplarına dağıtıldığı, hatta usulsüz ölçülerde dağıtılıp usulsüz olarak tecile tabi tutulduğu bilinen bir husustur.

Prof. İ. Aksöz, Güneydoğu Anadolu'nun 5 ili dışında kalan Doğu illeri üzerine yaptığı incelemesinde, öbür bölgelerde köylü başına ve faal tarım nüfusu başına düşen kredi miktarının Doğu illerine oranla % 62 kadar daha fazla olduğunu belirtmektedir* Büyük köylü çoğunluğu çok yetersiz ölçüde kredi alabildiği için, bu küçük paralar üretime değil, tüketime harcanmaktadır.

Zaman içinde durum : Bölgenin gelişmesinin başlıca ayırgacı sanayileşme alanında gösterdiği gelişme hızı olduğuna göre, şu soruya verilecek cevap Doğu Anadolu'nun zaman içindeki gelişiminin, kendisiyle öbür bölgeler arasındaki mesafeyi azalmakta mı, yoksa artmakta mı olduğunu gösterecektir: Bölgede sanayi sektöründe çalışan nüfus, öbür bölgelerdekine oranla ne ölçüde bir artış göstermektedir? Doç. Dr. Gülten Kazgan'ın yaptığı inceleme, 1935-1960 yılları arasında Doğu Anadolu'daki faal sanayi nüfusunun artış hızının yılda ortalama % 1.4 olduğunu, aynı dönemde öbür bölgelerde bu hızın % 1.65 olduğunu göstermiştir. Buna karşılık tarım sektöründeki faal nüfusun artış hızının Doğu Anadolu'da daha yüksek olduğunu görüyoruz: Doğu Anadolu'da yılda ortalama % 2.36, öbür bölgelerde ise % 1.77.¹⁸ Tarım dışı iş alanlarının kıt, olduğu, büyük tüketim merkezlerinin bulunmadığı, ulaştırma, haberleşme, eğitim hizmetleri geri, fiziki ve toplumsal bakımlardan kendi içinde parçalanmış, nüfusu da hızla artan bir bölgenin serbest piyasa mekanizması içinde gelişmesi beklenemez. Yaratılan gelirin çok adaletsiz bir biçimde dağılmakta olması ve bu dağılımda aslan payını alan toprak ağalarının gelirlerini lüks ve gösterişçi tüketime harcıyarak bölge dışına çıkarmaları, bölgenin gelişimini ters yönde etkileyen etkenler arasındadır.

Sanayileşme hızı düşük, tarım nüfusundaki artış hızı ise yüksek olan bir bölgenin, kendisine göre nisbeten daha zengin olan bölgelerle arasındaki farkı kapatamayacağı açıktır.

(*) Prof. Dr. İbrahim Aksöz, «Doğu Anadolu'nun Kalkınma Sorunları,»

(18) Doç. Dr. Gülten Kazgan «Doğu ve Güneydoğunun Ekonomik Yapısı üzerine Bir Araştırma,» **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 24, Ekim 1963, s. 124.

4. Eğitim ve Dil Sorunu

Bölge hem eğitim hizmetlerinin zayıf kaldığı, hem de ana dili Türkçe olmıyan geniş bir nüfus kütesinin yaşamakta olduğu bir bölgedir.

Bölge'de 9 ilde ana dili Türkçe olmıyan nüfus yarıdan fazla olup, özellikle Güneydoğu illerine gidildikçe bu oran artmakta Urfa'da yüzde 61 i, Diyarbakır'da % 69 u, Siirt ve Mardin'de ise % 92 yi bulmaktadır. Anadili Türkçe olmıyan nüfusun bölgedeki ortalaması % 60 ın üstündedir. (Bakınız : Çizelge 4) Ancak dil konusundaki bilgilerin güvenilirlik derecesinden şüphe etmek gerekmektedir. Bu konudaki tek kaynak nüfus sayımlarıdır. Sayımların yayınlanan sonuçlarının ise bu konuda birbirini tutmadığı görülmektedir. 1955 sayımı sonuçlarına göre Türkiye'de ana dili kürtçe olan nüfus 1.679.265 dir. Oysa 1950 sayımının sonuçlarına göre bu rakam 1.848.000 olarak verilmektedir. Rakamların güvenilir olmaması karşısında, bölgede ana dili Türkçe olmıyan nüfusun çok daha fazla olduğu kanısı yaygın olarak beslenmektedir. Bu arada Köy İşleri Bakanlığı'nın hazırlatmakta olduğu Köy Envanter Etütlerinin bu konudaki tutumuna da değinmek yerinde olacaktır. Bu etütler incelenen illerin hemen yer yanı hakkında bilgi vermekte, fakat dil konusunda, sanki böyle bir konu yokmuş gibi sessiz kalmaktadırlar. Bu, Doğu Anadolu'nun sorunlarına çözüm yolu bulma yönünde takınılan tutumların en yanlış ve zararlısıdır. Ortada duran bir olguyu görmezlikten gelmek, devede küreği çabalamasından öteye bir sonuç veremez. Yaşanılan gerçekler kendi gereklerini kabul ettirmekten geri kalmazlar.

Ana dili Kürtçe olan nüfus Kırmanca ve Zazaca olmak üzere birbirinden ayrı iki lehçe konuşmaktadırlar. Bu grupların mensupları birbirlerini anlayamadıkları gibi, her grubun kendi içinde de önemli lehçe farkları vardır. Örneğin birbirine oldukça yakın yerlerde yaşayan Siverek, Hani ve Çermik zazalarının konuştuğu zazacalar birbirinden önemli ölçüde farklıdır.

Bölgede ana dili Arapça olan önemli bir nüfus grubu da esas itibariyle Siirt, Mardin ve Urfa illerinde yaşamaktadır. Böylece bölgenin dil bakımından da kendi içinde parçalanmış olduğu görülmektedir.

Dil sorunu, halkın idareyle ilişkilerini zayıflatan etkenlerin başında gelir. Bölgede vali, kaymakam gibi yöneticilerin halkla temaslarında tercüman kullandıkları, yerli olan görevlilerin de gerek kendi aralarında, gerekse halkla Kürtçe veya Arapça konuştuğu bilinen bir husustur. Dil durumu bakımından çok elverişsiz şartlar

içinde bulunan bölgede eğitim hizmetlerinin özellikle yaygın ve etkin kılınması gerekirken bunun tam tersi bir durum görüyoruz.

Doğu Anadolu'da 1960 da köylerin % 38.1 inde, öbür bölgelerde ise köylerin % 62.3 ünde okul vardı. Böylece bölgede köylerin 2/3 sine yakın kısmının okulsuz olduğunu görüyoruz.¹⁹ Esasen okul olduğu yerde de toplumun gerçek eğitim ihtiyacına cevap verecek nitelikte olmadığı, görevsel olmadığı için toplumun bütünlenmiş bir kurumu olmadığı görülüyor. Okulların etkinliği konusunda aynı şeyi öbür bölgeler için de söylemek mümkündür. Böylece okur-yazarlık bakımından da bölge halkının çok geri bir durumda bulunduğunu görmekteyiz. 1965 sayımlarına göre, bütün Türkiye'deki 6 ve daha yukarı yaşlardaki erkek nüfusun % 64 ü, bölge'deki erkek nüfusun ise % 44.7 si okuma yazma bilmektedir. Kadın nüfusa gelince, Türkiye'de okur yazar kadın nüfus oranı % 32.8, Doğu Anadolu'da ise % 13.7 dir. (Bakınız : Çizelge 3)

Okur-yazar nüfusun artış hızının da Doğu Anadolu'da Türkiye ortalamasının altında kaldığı ve bu bakımdan da bölgeyle Türkiye'nin öteki bölgeleri arasındaki mesafenin artarak devam ettiği görülmektedir. Gerçekten 1950 ile 1965 yılları arasında okuryazar nüfus oranı, Türkiye ortalaması % 32.9 dan % 48.7 ye yükselerek % 15.8 lik bir artış gösterdiği halde, Doğu Anadolu'da % 18.5 den % 29.2 ye yükselmiş, artış miktarı % 10.7 olmuştur. Ayrıca okur-yazar nüfusun Doğu Anadolu'daki dağılışı da çok dengesiz olup, Urfa, Mardin, Siirt, Van, Hakkâri, Diyarbakır, Bingöl gibi Kürtçe ve Arapçanın yoğun olarak konuşulduğu illerde çok düşük oranlarda kalmaktadır. Köylü nüfusun okur yazarlığı bakımından özellikle Güneydoğu Anadolu, Türkiye'nin en geri kalmış kesimidir.

Devlet Planlama Teşkilâtı'nın verdiği rakamlara göre her 100 nüfus başına düşen öğrenci sayısı, değişik bölgelere giren illerde şöyleydi :

Isparta'da 11.5, İzmir'de 10.7, Bursa'da 10.1, Ordu'da 7.2, Bingöl'de 6.1, Bitlis'de 5.4, Muş'ta 4.4, Ağrı'da 4.6, Hakkâri'de ise 1.4 dür.²⁰

Bütün Türkiye'de lise mezunu olan erkeklerin % 7.1, kadınların da % 3.3 ü Doğu Anadolu'dadır. Üniversite mezunu olan erkeklerin % 9.4 ü, kadınların da % 5 i Doğu illerinde bulunmaktadır.²¹

(19) DİE, Köyler İstatistiği, 1960.

(20) DPT., Birinci Beş-Yıllık Kalkınma Planı,

(21) DİE, 1965 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

Ayrıca öğretim kurumlarının nitelik ve başarı derecesi bakımından da Doğu Anadolu bölgesinin çok elverişsiz bir durumda bulunduğunu görüyoruz. 1965-1966 Üniversite giriş sınavlarında liseleri en düşük başarıyı gösteren 22 ilin 14 ü Doğu Anadolu bölgesindedir. Öbür sekiz ilin beşi İstanbul, İzmir, Adana, Antalya ve Kayseri gibi birden çok lisesi olan illerimizdir. Ve özellikle İstanbul ile İzmir'de çok sayıda bulunan öteki lise ve kolejler öğrencileri üniversiteye girişte en başarılı olan orta öğretim kurumları arasında yer almışlardır. Oysa Doğu Anadolu'nun söz konusu 14 ilinin on üçünde yalnız birer lise bulunmaktadır.

Buna karşılık öğrencileri en yüksek başarıyı gösteren 20 ildeki 70 lise ve kolejin hiç birisi Doğu Anadolu'da değildir.²²

5. Sağlık

Bölgede sağlık hizmetlerinin de Türkiye'nin öteki bölgelerinde olduğundan daha geri bir durumda bulunduğu görülmektedir. 1965 yılında Türkiye'deki toplam hastahanelerin % 18.1 i, toplam hastahane yatağı sayısının % 15 i, toplam hekim sayısının % 6.3 ü, toplam hemşire sayısının % 11.8 i, toplam ebelerin ise % 20.4 ü Doğu Anadolu'da bulunmaktaydı. Bu sağlık hizmetlerinin bölge nüfusuna oranı ve bu konudaki Türkiye ortalamaları ise şöyledir :

Sağlık Hizmeti	Türkiye Ortalaması	Doğu Anadolu Ortalaması
Doktor	2964 kişiye 1 doktor	9.217 kişiye 1 doktor
Hemşire	6.932 kişiye bir hemşire	11.050 kişiye 1 hemşire
Ebe	6.692 kişiye bir ebe	7.184 kişiye bir ebe

Kaynak : Sağlık Bakanlığı «Devlet Nümune, Çocuk, ... Hastahaneleri» bülteni, (16.12.1965 tarihli)den nakleden: Dr. Osman Arıkan, **Doğu Bölgesinin Sanayileşmesi**, Atatürk Üniv. 1966. (Çoğaltılmış Doçentlik tezi), s. 53.

Görüldüğü gibi Doğu Anadolu bölgesinde doktor başına, Türkiye ortalamasının 3 katından fazla, hemşire başına da iki katına yakın insan düşmektedir. Bölge yalnız ebe sayısı bakımından Türkiye ortalamasının üstüne çıkabilmiştir.

Bölge endemik hastalıkların sık görüldüğü bir yerdir. Örneğin cüzzam hastalığının en sık görüldüğü yer burasıdır.

1963 yılında sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi ve bu işe Doğu Anadolu'dan başlanması kararlaştırılmış, bu yolda tedbirler

alınmaya başlanmıştır. Bu cümleden olarak bölgenin bir çok yerinde sağlık evleri ve sağlık ocakları açılması öngörülmüş, bina inşaatı işlerine geçilmiş ve buralara personel bulunması için de teşvik edici maddi tedbirler alınmıştır. Fakat bugüne kadarki uygulamanın çok aksadığı, özellikle doktor ve hemşire gibi sağlık personeli bulunamadığı, pekçok sağlık evinin ve ocağının doktorsuz, hemşiresiz, sağlık memursuz, fakat odacı, şoför, temizlikçi kadrolarına tayinler yapılmış olarak ve hiç bir iş görmeden beklediği görülmektedir.

5. Bugüne kadar izlenen politikalar :

Doğu Anadolu'nun farklı gelişme durumu karşısında izlenen politikalar bakımından planlı dönemin başlangıcında, planlı dönem öncesi ile planlı dönemi birbirinden ayırdetmeyi mümkün kılacak bir tutum değişmesi belirmiş bulunuyordu. Ancak 1960 danberi Türkiye'de cereyan eden siyasal değişmelerle birlikte başlangıçtaki planlama anlayışında da önemli değişmeler olmuş ve planlı dönem öncesi-sonrası ayırımı, Doğu Anadolu'nun gelişimi bakımından fazla anlamlı olmaktan çıkmıştır. Ancak bu tarihlerden itibaren bölgelerarası dengesizliklere karşı duyarlı olan ve bu durumu protesto eden bir kamu-oyu oluşmaya başlamış olduğunu söyleyebiliriz.

Gerçekten 1960 yılına kadar bölgeler arası gelişme farklılıklarını gidermeğe yönelmiş herhangi bir devlet politikası izlenmiş değildir. İktisadi gelişmede serbest piyasa mekanizması önemli yer tutmuş, devlet yatırımlarının yerlerinin tesbitinde de verimlilik ölçüsü başta gelmiştir. 1946 da çok partili düzene geçilmesiyle birlikte kamusal yatırımlarda Doğu'ya doğru bir kayma başlamış, hatta 1949-50 yılı bütçesinde Doğu Anadolu için özel bir kalkınma bütçesi ayrılmıştır. Bu usul bundan sonraki yıllarda terkedilmekle birlikte, siyasal etkenlerin etkisiyle Doğu'ya bazı kamu yatırımları yapılmasına devam edilmiş, bu arada Erzurum, Erzincan, Elazığ şeker fabrikaları, Erzincan'da dokuma, Elâzığda Çimento fabrikaları kurulmuş, ulaştırma, enerji ve eğitim alanlarında da bazı yatırımlar yapılmıştır. Ancak yapılan bu yatırımlar, Doğu Anadolu'nun Türkiye'nin öbür bölgelerine oranla geri kalmışlığını giderecek nitelikte ve genişlikte olmamıştır.

Planlı dönemin ilk yıllarında bölgeler arasında dengeli bir kalkınma gerekliliği bilinçli olarak ortaya konmuş, Birinci Beş Yıllık Planda bunun için bazı tedbirler alınmış ve uygulamasına da geçil-

miştir. Planın bu yolda koyduğu ilke şuydu : «Yatırımların yapılmasında ve coğrafi dağılışında bölgeler arası dengeli bir kalkınmanın esasları göz önünde bulundurulacaktır. Dengeli kalkınmanın unsurlarından biri de bölgeler arası büyük eşitsizlikleri ortadan kaldırmaktır. Bu itibarla yatırımların bölgelere dağılışında böyle bir dengeye gidecek şekilde hareket etmek gerekmektedir.» Ancak, asıl hedefi Doğu Anadolu olan bu ilkenin yanında plan, bölgelerarası sosyal adalet ilkelerinin ekonomik hedeflerin gerçekleşmesini engellemiyecek nitelikte olması gerektiği hükmünü de koymuştur. Böylece planda çelişen iki amaç ortaya çıkmış, bunlardan birincisi ikincisine üstün gelmiştir : 1. iktisadi gelişme ve 2. dengeli kalkınma amaçları. Bu çelişme sonucu olarak, dengeli gelişme amacına yalnız verimlilikten en az fedakârlığı gerektiren sağlık, eğitim, gibi kamu hizmetleri alanında yer verilmiş, 1964-65 programlarında Keban Barajı tasarısı gerçekleşme safhasına sokulabilmiş, bundan sonra ise geri kalmış bölgelere sınai yatırımlar yapılmasının planın ekonomik hedefleriyle bağdaşamayacağı, çabaların gelişme potansiyeli yüksek yerlerde yoğunlaştırılması gerektiği görüşü git-tikçe artan ölçüde hakim olmuş, 1966'dan itibaren de programlardan «bölge kalkınması» kavramı da çıkarılmıştır. Böylece kalkınma planının «Kalkınma dengeli olmalıdır» ilkesi uygulanamamış, bölgenin sorunlarını hafifletme yolunda önemli hamleler yapılamamıştır. Aşağıda da belirtileceği üzere bölgenin asıl ihtiyacı sanayidir. Oysa bu yolda herhangi bir ciddi çabaya rastlanmamaktadır.

III. SONUÇ : ÇÖZÜM YOLLARI

Doğu Anadolu bölgesinin, Türkiye'nin öbür bölgelerinden daha az gelişmiş bir durumda bulunduğunu yukardaki sayfalarda böylece belirttikten sonra, yazımızın giriş kısmında açıkladığımız noktaya dönebiliriz. Doğu Anadolu gelişmiş bir ülkenin geri kalmış bir bölgesi *olmayıp*, bütünüyle geri bırakılmış olan bir ülkenin daha da geri bir bölgesidir. Gerçekten, Doğu Anadolu'yu öteki bölgelerle karşılaştırmada üzerinde durduğumuz değişkenlerin her biri bakımından Türkiye'nin bütünüyle geri bir ülke olduğunu rakamlar açıkça göstermektedir.

Nüfusunun hızlı artışı, küçük köy toplulukları içinde yerleşme biçimi, düşük şehirleşme oranı, tarımın ilkel yapısı, toprağa tasarrufun az sayıda kişilerin elinde toplanmış bulunması, sanayi sektörünün zayıflığı, eğitimin geriliği, ulaştırma ve haberleşmenin el-

verişsizliği bakımlarından Türkiye'nin öteki bölgeleriyle Doğu Anadolu arasındaki farkın bir mahiyet farkı olmayıp derece farkı olduğu açıkça görülmektedir. Özellikle köylü kütlesinin bütün Türkiye'de bir siyasal ideolojisi (yani siyasetin sınıf çıkarlarını gerçekleştirme bir aracı olduğu anlayışı), siyasal örgütü, siyasal önderi ve dolayısıyla siyasal eylemi bulunmadığı görülmektedir. Sonuç olarak üretim ilişkileri açısından, yani egemen sınıf ile emekçi halk arasındaki ilişkiler bakımından da Doğu Anadolu ile öbür bölgeler arasındaki farkın bir derece farkı olduğunu, feodal ilişkilerin öteki bölgelerde biraz daha erken çözülmeye başladığını, ama kalıntılarının bugün de süre geldiğini, öte yandan Doğu Anadolu'da da feodal öğelerin çözülmekte olduğunu belirtmek gerekir. Aşağıdaki paragraflarda bunu yapmağa çalışacağız.

A) Türkiye'nin Doğu Anadolu'nun dışında kalan bölgelerindeki feodal kalıntılara örnek olarak Ankara şehrinin 24 km. uzağında ve 33 yıldan beri Ankara - İstanbul asfaltı üzerinde bulunan A. köyünde yapmış olduğumuz araştırmaların bazı verilerini burada anmak istiyoruz.

Ankara - İstanbul asfaltı üzerinde bulunan A. köyünde arazinin 1/4 e yakın kısmı, 40 yılı aşkın bir zamandan beri bir ailenindir. Bu ailenin reisi olan A. ağa, «30 pare ova köyünün (Ova çayı çevresinde bulunan köyler) üç ağasından biriydi». Makineli tarıma geçilinceye kadar (1955 lerden sonra) arazisini köylü işlerdi : ortakçı, yarıcı veya kiracı olarak. A. ağa köyün «zor ağası»ydı. Köylü kendi işinden önce onun işini bitirirdi. Otoritesiyle veya çıkarlarıyla çatışan köylüleri (erkek veya kadın) köy ortasında dövdüğü çok olmuştur. Okur-yazar değildir. Muhtarlığı kendisi yapmamış (sık sık idarecilerle temasa gelmemek ve olur olmaz şey için köylünün işine koşmamak için; özellikle Cumhuriyetin ilk 15-20 yılında nüfuz sahibi bir kimse olduğunu Ankara'nın bilmesini istemezdi), kendisi gibi okur-yazar olmıyan bir başkasına 30 yıldan uzun bir süreyle yaptırmıştır. Köyün geliri ve bunun nasıl harcandığı hakkında köylü O'ndan bilgi istiyemezdi. Kendisi pehlivan değildi ama, 100 kiloyu aşkın ve oğlunun ifadesiyle «kendine sahipti», yani bilek gücü hatırı sayılacak gibiydi. A. ağanın 5 oğlu oldu ve hepsi aralarında pek az yaş farkıyla bir arada büyüüp yetiştiler. Yalnız bunlar çocukken A. ağa öldü ve ailenin köydeki nüfuzu geçici bir süreyle azaldı. Ama çocuklar büyür büyümeyiz babalarının ağa mevkiini devraldılar. Özellikle en büyük oğul K. ağa nâmını çevreye saldı. İdari makamlarla kurduğu dostluk ve onlar üzerindeki nüfuzu babasınınkini geçti. Ancak 1955 den sonra giriştiği makineli

tarım köylü üzerindeki nüfuzunun araçlarını ve dolayısıyla niteliğini değiştirmeye başladı. Traktörleri, biçer-döverleri, mibzerleri, patosları, diskaraları, pullukları, özetle her türlü modern tarım araçları oldu; bankalardan çok geniş krediler aldılar. Bu arada tarım dışına da yatırım yaptılar: yarısı kendilerinin, yarısı da köyün olan kum ocağını işletmeye başladılar; kamyon aldılar; Ankara'da ticarethane açtılar; taksi işletmeye başladılar. Makineli tarıma geçmeleri, o zamana kadar yarıcı, ortakçı, kiracı olarak topraklarında çalışan köylüleri bu durumdan çıkardı. Ayrıca köylüler kendilerine ait küçük toprak parçalarını da K. ağanın makinelerine ücretle ektilerip biçtirmeye başladılar. K. ağanın deyişiyle «Eskiden köylü ağanın işini yapardı; şimdi ise ağa köylünün işini yapıyor.» Fakat bu durum K. ağanın ağalık mevkiini henüz sarsmadı. Çok partili düzen O'nun çok işine yaradı. Daha 1957 de Demokrat Parti E. örgütüne katıldı. Böylece idari ve adli makamlar üzerindeki artan nüfuzunu köylünün hizmetine daha geniş ölçüde sundu. «Şimdi ağa köylünün işini yapıyor» derken, bir yandan köylü üzerindeki angaryasının azaldığını, ama öte yandan da köylünün köy dışı işlerine artan ölçüde aracılık yaptığını belirtmek istiyordu. 1960 devriminden sonra X. P. ye geçen ve köylünün oylarını bu partiye sağladıktan sonra, Y. Partisinin koalisyon partisi olduğunun anlaşıldığı aynı seçim günü akşamı bu partiye kaydını yaptıran K. ağa, o tarihtenberi parti basamaklarında hızla yükselmiş, İlçe idare kurulu üyesi, sonra da başkanı olmuş, bir çok seçimli mevkilere gelmiş ve son olarak da milletvekilliğine seçilmiştir. Bu arada resmi idare üzerindeki nüfuzu durmadan artmıştır. Köylü'nün kredi işlerine kefalet eden O'dur. İstedikine kanuni hakkından çok kredi alabilir, istemedikine ise kanuni hakkını bile verdirmiyebilir. Tüccar nezdinde köylüye kredili alış-veriş imkânı sağlar. Köylünün inancı odur ki, «K. ağanın belki -o da belki! -Cumhurbaşkanlığı makamı hariç, açamıyacağı devlet kapısı yoktur.» Köyde cinayet işlenmiş, öldüreni kurtarmak üzere araya K. ağa girmiş, sonunda ölenin kurşun yarasından değil de zatürreeden öldüğü doktor raporunda ortaya çıkmış ve öldüren de en hafif cezayla kurtulmuş. Bütün bunları köylü anlatıyor. Ve daha bir çok benzer olay anlatıyor. Bunlar abartılmış hikâyeler olabilir, ama sosyolojik bakımdan önemli olan şey, bunların % 100 gerçek olması değil, köylünün çok yaygın ölçüde böyle düşünmekte olmasıdır; K. ağada böyle bir güç bulunduğuna adeta iman etmiş bulunmasıdır.

K. ağa bu «hizmetlerini», kendi dediği gibi fahri olarak yapmaz. Bir defa köyün büyük çoğunluğunun oyunu alagelmıştır: «Muh-

tar kardeşim olacak» demiş ve öyle olmuştur. Kardeşi Ankara'daki ticarete baktığı ve köye seyrek uğradığı halde köylü bunu kabullenmiştir. Köyün geliri yüksektir. Bu gelirin ne olduğunu köylü bilmez, cesaret edip bu hususları soramaz. (Bize anlatanlar, ancak başbaşa kaldığımızda, ve kendilerinin söylediğini kimsenin duymaması için bizden ısrarlı ricalarda bulunduktan sonra anlattılar.) K ağanın arazisinin 6.000 dönüm kadarı devletçe istimlâk edilip parası kendisine ödenmiştir. Ama K. ağa ve kardeşleri söylendiğine göre bu araziyi, sanki hiç istimlâk edilmemiş gibi, her yıl sürmekte, ekmekte ve biçmektedirler. Bu durumu önlemek isteyen üç görevlinin başka yerlere nakledildiği köylünün hepsi tarafından söylenmektedir. Ama cesaret edip «burayı süremezsın» diyememektedirler. K. ağa sık sık idarecilerle, vali ve hâkimlerle en lüks yerlerde yemek yer; eğlenir. Bunları anlatan, hep köylülerdir.

K. ağa dini de ihmal etmez. Kendisi ve özellikle kardeşleri kazançlarını «içki ve kadına» harcar, ama öte yandan köyde bazı yaşlılara borç para vererek onların hacca gitmelerini teşvik eder. Bugün köyde 45 traktör, 45 tane de hacı vardır. Okul ve özellikle köy dışında orta ve yüksek tahsil, onlar için gâvurluk öğretir. (Bugün de komünistlik öğretir, diyorlar.) Kendileri okumamıştır, çocuklarını da okutmamaktadırlar. Özellikle kız çocukların okumasına karşıdırlar. Köyden şimdiye kadar Ankara'ya (daha doğrusu köy dışında herhangi bir yere) tahsile gelen yalnız 5-10 kişi olmuş: 3'ü K. ağa ve kardeşlerinin oğulları. Bunların 2 si belge almış ve köye dönmüş bulunmaktadırlar. «Arpaları (harçlıkları) çok geldi» diyor babaları. Ama çocuklarının okumasını gerçekten isteselerdi, herhalde belge almalarını önlemeğe çalışırlardı. Aksine, çocuklarının belge almış olması onları hemen hiç üzmemiş. «Esasen okuyanlar kafalarını fırttırıyorlar (= komünist oluyorlar, anlamına), dini imanı yitiriyorlar» diyorlar.

Seçimlerde köyde beğenmedikleri bir partiye oy çıktığında, köy ortasında bu oyların sahipleri her kimse onlara bağıra-çağıra ana-avrat sövebiliyorlar.

Köylü nurcu tarikat mensuplarının, yağmur duası, nazar, cin çarpması gibi boş inançların manevi baskısı altında.

Bütün bunları kapitalist tarıma ve dolayısıyla kapitalist üretim ilişkilerine geçilmiş bulunan, haberleşme ve ulaştırma olanakları yüksek, Ankara'ya yarım saatlik bir mesafede bulunan bir Orta Anadolu köyünde buluyoruz. Aynı durumların yer aldığı başka Orta Anadolu köyleri daha vardır.

B) Öte yandan feodal kalıntıların Doğu Anadolu'da da, öteki bölgelerden daha geç ve daha yavaş olmakla birlikte, çözülmekte olduğunu görüyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi nüfus artışı, makineli tarımdaki hızlı gelişme, şehirlere akın, ulaştırma ve eğitim alanlarındaki yetersiz de olsa çabaların etkileri, köylü kütlesi ile ağa ve şeyhler arasındaki ilişkileri aşiret bağlarını zayıflatmakta ve çözmektedir. Öte yandan ağaların —ve hatta şeyhlerin— tarım dışına, ticaret ve şehir hayatına geçme, aşiretlerin yerleşme özlemleri ve bunu fiilen yapmakta olmaları (ticarethaneleri, doktor, dişi, avukat yazıhaneleri, eczahaneleri ile) da bu bağlardaki çözülmeyi kolaylaştıran ve hızlandıran etkenler arasındadır. Çok partili düzen, Doğu Anadolu'da da, öteki bölgelerde olduğu gibi ağa ve şeyhlerin köylü üzerindeki nüfuzlarını takviye etmiştir. Ama onların 'doğrudan hâkim' durumundan çıkmalarını durduramamıştır. Eskiden anlaşmazlıkları bizzat hükme bağlayan, muhtaç köylüsünün ihtiyacını kendi ambarından karşılayan ağa, gittikçe artan ölçüde bu fonksiyonunu yitirmekte, buna karşılık idari mali ve adli makamlar üzerindeki nüfuzları artmakta, kendileri bu makamlarla köylüler arasında birer aracı durumuna geçmektedirler. Bu husus, onların geleneksel mevkilerinde zorunlu olarak bir değişime yol açmaktadır.

Çözüm Yolları

Yukardaki paragraflarda Doğu Anadolu ile Türkiye'nin öteki bölgelerinde toplumsal ve ekonomik yapının temel ortak özelliklere sahip olduğunu, aradaki farkın esas itibariyle (dil ögesi dışında) bir derece farkı olduğunu göstermiş bulunuyoruz. Temel benzerlikler gösteren sorunların çözüm yollarının da ortak olacağı açıktır. Gerçekten bütün Türkiye'de bugün toplumsal ve ekonomik sorunların çözüm yolu toprak reformu, gerçek bir sanayileşme, ihtiyaçlara cevap olacak bir eğitim düzeni, ulaştırma ve haberleşme hizmetleri olarak özetlenebilir. Özellikle sanayileşmenin de vazgeçilmez şartı olan toprak reformu yapılmadıkça şeyh, ağa ve beylerin nüfuzlarının kırılmasına imkân yoktur. Yine bu olmadan köylülerin devrimci düşüncelere ve demokratik gelişimlere kazanılması çok güçtür. Asıl tutucu güç bunlardır. Bu alanlarda Doğu Anadolu ile öteki bölgeler arasında bir derece farkı bulunmakla birlikte, bir bütün olarak Türkiye'nin tarımsal yapısının ilkel, sanayiinin geri, eğitim, ulaştırma, haberleşme hizmetlerinin çok zayıf olduğu bir gerçektir. Böylece gerçekte, ortada bir Doğu Anadolu

sorunu değil, bir Türkiye sorunu bulunduğunu iyice kavramak gerekir. Doğu Anadolu'nun öbür bölgelerden nisbeten daha geri olması, serbest piyasa mekanizmasının hakim olduğu bir toplumda sınıf farklarının coğrafi (yani yatay) planda da belirmesinden başka birşey değildir. Çözüm yolu olan bu büyük atılımların gerçekleşmesi ise bir siyasal konudur: siyasal iktidara kimlerin sahip olduğuna bağlıdır. Emekçi halk Türkiye'de siyasal iktidara sahip olmadıkça, toprak reformu yapılamaz; sanayi montajcı ve komisyoncu olmaktan çıkamaz; eğitim, ulaştırma ve haberleşme halk külesinin özgürlüklerini gerçekleştirici bir nitelik kazanamaz. Siyasal iktidarı ellerinde tutan komisyoncu burjuvazi ve toprak ağalarının, sırf Doğu Anadolu Türkiye'nin bütünleşmiş bir parçası olsun için bu bölgede bir toprak reformu ve sanayileşme yapmıyacakları açıktır. Tersine, bu bütünleşmeyi zor yoluyla gerçekleştirmeğe devam edecek, egemen sınıfların hizmetindeki bürokrasi de, dil ayrılığının da bulunduğu bu bölgede, Türkiyenin öbür bölgelerinde olduğundan daha baskıcı olacaktır. Bugün izlenmekte olan politika gerçekten böyledir. Bir yandan nüfus hızla artmakta, öte yandan toprağın mahdut ellerde toplanmış olması ve makineli tarıma geçilmesi dolayısıyla bu nüfus tarım dışına yönelmektedir. Bu durumda izlenebilecek iki alternatif yol vardır: ya köylünün toprakta kalması istenir, bunun için de toprak dağılımı ıslâh edilir, köylü topraklandırılır, verim arttırıcı tedbirler alınır; ya da büyük ve makineli tarım desteklenir, bu durumda da tarım dışına çıkacak nüfusun şehir yaşamına intibakı sağlanır. Oysa bugün genel olarak Türkiye'de ve özellikle Doğu Anadolu'da ne köylü topraklandırılmakta, ve toprak ağalığı önlenmekte, ne de tarım dışı iş imkânları sağlanıp şehre akın eden nüfusa intibak olanakları sağlanmaktadır. Gerek şehre göç eden, gerekse bunu da yapamayıp köyde kalan Doğulu vatandaşlar bir yandan kaçakçılığa adeta teşvik edilmekte, öte yandan da geleneksel ağa - şeyh baskısı altında tutulmuş olmaktadır. Ama bu şartlar altında da olsa nüfus artışı, makineli tarım ve şehre akın geleneksel düzeni çözüp yıkmaya devam edecek, bütün Türkiye'de olduğu gibi Doğu Anadolu'da da devrimci atılımların itici gücünü sağlayacaktır.

ÖZET

Buraya kadar söylediklerimizi özetle toparlıyacak olursak, Doğu Anadolu sorunuyla ilgili olarak şu sorunların ortaya çıktığını görürüz :

Önce Doğu Anadolu'nun, gelişmiş bir ülkede geri kalmış bir bölge olmayıp, bütünüyle geri bırakılmış bir ülkenin daha da geri kalmış bir bölgesi olduğunu görüyoruz. Bu açıdan bakıldığında bölgedeki ekonomik ve toplumsal sorunların bütün Türkiye'nin sorunları olduğu görülür. Arada esas itibariyle bir derece farkı vardır. Olduğu kadarıyla ülkenin sermayesi, sanayii, yetişkin işgücü, eğitim, ulaştırma haberleşme ve sağlık olanakları çok geniş ölçüde beş büyük şehir ile bunların dar çevresinde toplanmıştır. Ülkenin geri kalan kısmında nüfus küçük köylere dağılmış, teknolojik düzeyi çok düşük olan bir tarımsal çalışma alanında çalışmakta, üretim ilişkileri ağa-tefecî-şeyh veya tarikat başkanının yürüttükleri bir sömürü düzeni üzerine kurulu bulunmaktadır.

Bu şartlar altında yalnız Doğu Anadolu'nun değil, bütün Türkiye'nin gerçek bir sanayileşmeğe, toprak reformuna, idare, eğitim, ulaştırma ve haberleşme alanlarında büyük ve köklü atılımlara ihtiyacı bulunduğu ortadadır.

Doğu Anadolu'nun durumunu daha ağır kılan hususlar esas itibariyle tarihi, doğal ve coğrafi nedenlerle, serbest piyasa mekanizmasına dayalı ekonomik düzendir. Bu bakımdan bölgenin gelişmesi etnik ayrılık gözetici politikalarla bilinçli olarak engellenmiştir iddiası kanımızca buradaki nisbi geriliği açıklayabilecek önemde değildir.

Bir defa bölge Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanışından itibaren geniş ölçüde özerk bir biçimde yönetilmiş, Osmanlı tımar düzeni değil, bugünkü beylik-ağalığın da kökeni olduğuna inanılan yurtluk-ocaklık düzeni hakim olmuştur. Bir yandan bu özerk yönetim, öte yandan da Osmanlı devletinin din birliği üzerine dayalı oluşu, değişik etnik grupları da uyum içinde tutma hedefini güdüşü, 500 yıllık Osmanlı yönetimi döneminde bölgeye karşı herhangi bir ırk ayrımı politikasının izlenmediğine kârîne teşkil eder. Üzerinde durulan sünnî - şîî ayrımının da kürtlerin en az bulunduğu yerlerde şîî ayaklanmalarına yol açmış olması yine böyle bir baskıcı politikanın bulunmadığını anlatır.

Cumhuriyet döneminde ise Doğu Anadolu'nun emperyalist tahriklerle önce ülkenin parçalanması sorunu olarak ortaya çıkması, yöneticilerde olumsuz bir tutumun oluşmasına yol açmış bulunabilir. Zaten geleneginde baskıcı özellik geniş yer tutan askeri ve si-

vil bürokraside horlayıcı ve baskıcı tutumlara yol açmış olabilir. Bölge, sınır bölgesi olması dolayısıyla sınır bölgelerine sınai yatırım yapılmamasını savunan askeri strateji görüşlerinin bir süre yürürlük alanı bulmuş olmasından da zarar görmüştür. Ama bölgenin nisbi geri kalmışlığını esas itibariyle bunlarla açıklamak kanımızca mümkün değildir. Asıl neden tarihi ve doğal koşullarla, yürürlükteki ekonomik düzendir.

Son olarak da Doğu Anadolu'nun sorunları esasta öteki bölgelerin sorunlarıyla ortaktır derken, Doğu Anadolu'nun durumunun özel bir ilgiyi gerektirdiği gerçeğini reddetmek istemediğimizi belirtmeliyiz. Bir defa sanayileşme, eğitim gibi temel önem taşıyan alanlarda Doğu ile öteki bölgeler arasındaki mesafe zaman içinde azalmayıp artmaktadır. İkinci olarak toprak reformunu gerekli kılan şartlar Doğu'da ve özellikle Güneydoğu'da çok daha ağırdır. Üçüncü olarak bölgede küçük yerleşme birimlerine bölünmüşlük, ağalık, şeyhlik, aşiret gibi toplumsal örgütlenmeler, değişik diller ve değişik mezhepler arasında parçalanmışlık bölgenin Türkiye'nin bütünlenmiş bir parçası olmasını ve geleneksel bağların kopmasını engellemektedir. Son olarak, nüfus artışı ve makineli tarıma geçişin sonucu olarak sun'i şekilde kabaran şehirler nüfusu geniş ölçüde kaçakçılık yoluna başvurmakta, yönetimin bölgeye yararlı olacak biçimde değerlendirmedeği bu dış ticaret imkânını fakir halk yine egemen sınıfların hizmetinde, onların çıkarına uygun biçimde kullanmaktadır.

Bütün bu nedenlerle , sorunları mahiyet itibariyle ortak da olsa, Doğu Anadolu için özel bir ilgi gösterilmeli, ilk planda öteki bölgelerle arasındaki farkın artması önlenmeli, sonra da bu farkın hızla kapatılması sağlanmalıdır. Bunun için, sınai gelişmenin de şartı olan toprak reformu mutlaka gerçekleştirilmeli, köylü kitlesinin ağa, bey ve şeyhlere olan geleneksel bağımlılığı giderilmeli, kısa sürede iktisadi verimlilik aranmadan sınai yatırımlar yapılmalı (bunların bölgeyi Türkiye'nin gerçekten bütünlenmiş bir parçası yapmakta hayati önem taşıdığı göz önüne alınırsa sağlayacakları toplumsal yararların iktisadi yararlarından çok daha büyük olduğu anlaşılır), dil güçlükleri dolayısıyla pek az karşılanabilen eğitim ihtiyacı görevsel ve etkin bir biçimde hızla karşılanmalı, idare hizmetleri kendiliğinden götüren bir idare olmalı, ve öbür alt yapı yatırımları tamamlanmalıdır. Bunlar yapılmadan bütünleşmeyi bürokratik ve askeri baskı ile sağlamağa çalışmak tehlikeli patlamaları davet etmekten başka bir sonuç vermiyecektir.

ÇİZELGE 1

1945 ve 1965 Yıllarında Türkiye'de ve Doğu Anadolu'da Nüfus,
Nüfus Yoğunluğu, Şehirli Nüfus

	1945		1965	
	Doğu Ana.	Türkiye	Doğu Ana.	Türkiye
Nüfus	3.545.000	18.790.000	6.154.000	31.391.000
Doğu/Türkiye	% 18.8		% 19.6	
Alan (km. ²)	230.942	774.810		
Doğu/Türkiye	% 31.1			
Nüfus Yoğunluğu (Km. ² başına)	15.3	24.2	26.6	41
Şehirli nüfus (10.000 ve daha çok nüfuslu yerlerde yaşayanlar)	10.3	18.3	19.2	29.8

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969.

ÇİZELGE 2

Beş Büyük Şehirdeki Yerli Olmayan Nüfus İçinde Doğu Anadolu Doğumlarının Oranı (1965)

	Erkek	Kadın	Toplam
Beş büyük şehirdeki yerli olmayan Nüfus	1.268.975	1.095.320	2.364.295
Bu nüfus içinde Doğu Anadolu doğumlu olanlar (%)	16.1	13.7	14.9
İllerin Dökümü :			
— Adana'daki yerli olmayan nüfus içinde Doğu Anadolu doğumlu olanların oranı (%)	46.7	43.	44.8
— Ankara'da	15.7	15.2	15.4
— Bursa'da	5.2	4.4	4.8
— İstanbul'da	15.6	12.7	14.1
— İzmir'de	9.6	8.0	8.8

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımı (1965 Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969).

ÇİZELGE 3

Doğu Anadolu'da ve Öteki Bölgelerde Okur-Yazarlık
Oranı ve Zaman İçindeki Gelişimi

Bölge	1950						1965					
	Bilen (%)			Bilmiyen (%)			Bilen (%)			Bilmiyen (%)		
	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.
Doğu Anadolu	28.8	8.2	18.5	71.2	91.8	81.5	44.7	13.7	29.2	55.3	86.3	70.8
Türkiye	45.8	19.9	32.9	54.2	80.1	67.1	64.1	32.8	48.8	35.9	67.2	51.8

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, 1950 ve 1965 Genel Nüfus Sayımları.

ÇİZELGE 4

Doğu Anadolu'da Okur-Yazar Olmayanların ve Ana Dili Türkçe olmayanların İllere Dağılışı

İller	Okur-Yazar olmayan (%)			Ana dili Türkçe olmayan (%) Nüfus
	E	K	T	
Hakkâri	70.5	96.5	83.5	61
Mardin	67.5	93	80.2	92
Siirt	67	92	79.5	91
Urfa	65.5	92	78.8	61
Adıyaman	64.5	93.5	79	16
Van	63	91	77	55
Bitlis	62.5	90.5	76.5	66
Muş	62	91	76.5	53
Bingöl	61.5	87.5	74.5	69
Diyarbakır	61	88.5	74.8	69
Ağrı	59	91	75	64
Erzurum	46	80	63	17
Elâzığ	45	80	62.5	
Gümüşhane	45	79	62	40
Kars	45	81	63	21
Gaziantep	44	82.5	63.3	16
Malatya	42.5	78	60.3	35
Tunceli	42.5	80	61.3	43
Erzincan	36.5	72.5	54.5	23

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımı, (1965) Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969.

ÇİZELGE 5

Türkiye'de ve Doğu Anadolu Bölgesinde Okulu, Telefonu, Kahvesi ve Pazarı Olan ve Olmıyan Köyler

	Doğu Anadolu'da		Türkiye'de		Öteki Bölgelerde	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
1. Okulu olan köyler	3.727	30.7	19.587	55.6	15.860	62.3
İlkokul olmıyan köyler	6.043	69.3	15.636	44.4	9.593	37.7
2. Telefonu olan köyler	433	4.6	5.000	14.3	4.570	22
Telefonu olmıyan köyler	8.890	95.4	29.925	85.7	21.035	78
3. Kahvesi olan köyler	565	5.1	10.370	29.5	9.805	39.5
Kahvesi olmıyan köyler	9.164	94.9	24.712	70.5	14.982	60.5
4. Pazarı olan köyler	169	1.7	846	2.4	677	2.7
Pazarı olmıyan köyler	9.631	98.3	34.442	97.6	24.811	97.3

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, Köyler İstatistiği (1960 sayımına göre), Ankara, 1963.

ÇİZELGE 6

Lise ve Üniversite Mezunu Nüfusun Doğu Anadolu ve Öteki Bölgelere Dağılışı

Bölge	Lise Mezunu (%)			Üniversite Mezunu (%)		
	E	K	T	E	K	T
Doğu Anadolu	7.1	3.3	6.1	8.7	4.7	8.6
Öteki bölgeler	92.9	96.7	93.9	91.3	95.3	91.4
Toplam (sayı)	197.840	77.260	275.100	142.150	28.590	170.740

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımı (1965), Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969.

ÇİZELGE 7

İllere Göre Bağımsız Milletvekili Adaylarının
Seçimlerde Aldıkları Oylar (%)

Doğu İlleri	Seçimler					Öteki Bölgeler İlleri	Seçimler				
	1950	1954	1957	1961	1965		1950	1954	1957	1961	1965
Adıyaman	—	—	—	—	16.7	İstanbul	—	1.8	—	4.4	1.9
Ağrı	—	1	—	—	—	Ankara	—	—	—	0.8	0.6
Bingöl	14	28	17.8	2.6	2.3	İzmir	—	—	—	0.8	0.2
Bitlis	17.1	10.4	—	—	21.5	Eskişehir	1	1.9	—	0.8	0.3
Diyarbakır	—	0.1	—	0.7	11.7	Bursa	—	—	—	—	0.3
Elâzığ	—	—	—	—	1.9	Adana	4.9	0.1	—	—	0.3
Erzincan	—	0.5	—	—	23.6	Edirne	—	—	0.7	—	0.2
Erzurum	—	0.6	—	0.7	2.4	Kırklareli	—	0.1	—	0.7	—
Gaziantep	—	0.1	—	—	—	Tekirdağ	0.1	—	—	—	—
Gümüşhane	18.4	8.1	—	—	—	Çanakkale	0.1	—	—	—	—
Hakkâri	—	21.8	—	—	23.2	Balıkesir	—	0.8	—	—	—
Kars	0.2	0.2	—	30.3	—	Kocaeli	—	—	—	—	0.3
Malatya	—	—	—	—	9.8	Kütahya	—	0.3	—	—	0.1
Mardin	7.6	2.9	—	—	4.7	Manisa	—	0.1	—	—	0.3
Muş	—	28.0	—	—	39.1	Aydın	—	—	0.4	—	0.8
Siiirt	—	14.3	2	—	19.3	Afyon	—	—	—	—	—
Tunceli	—	—	—	1.3	8.8	Muğla	—	0.1	—	—	0.6
Urfa	—	10.9	—	22.3	12.0	Denizli	—	—	—	—	—
Van	8.5	—	—	—	22.3	Isparta	—	—	0.5	—	0.5
					2.3			0.1			

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1950-1965 milletvekili ... Seçimleri
Sonuçları, Ankara, 1966.

ÇİZELGE 8

**Doğu Anadolu'da ve Türkiye'nin Beş Büyük İlinde Bulunan
Teknik Elemanlar, Serbest Meslek Sahipleri ve İlgili Öbür
Meslek Mensupları (1965)**

Bölge	Erkek		Kadın		Toplam	
	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Doğu Anadolu	32.795	13.9	5.796	9.3	38.591	12.9
Beş büyük il (*)	95.493	40.5	33.290	53.7	128.783	43.2
Öteki 43 il	107.260	45.6	22.984	37.3	130.244	43.9
Türkiye toplamı	235.548	100	62.070	100	297.618	100

(*) İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa ve Adana.

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımları (1965), Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969.

ÇİZELGE 9

**Doğu Anadolu'da, Beş Büyük İlde ve Öbür 43 İlde
İmalât Sanayiinde Çalışan Aktif Nüfus Oranı**

Bölge	Erkek		Kadın		Toplam	
	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Doğu Anadolu	71.948	8.1	1.831	2.3	73.779	7.7
Beş büyük il	440.247	49.8	50.904	65.7	491.151	51.1
Öteki 43 il	371.336	42.1	24.684	32.0	396.020	41.2
Türkiye toplamı	883.531	100	77.419	100	960.950	100

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımları (1965), Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969.

ÇİZELGE 10

**Doğu Anadolu'da, Beş Büyük İlde ve Öteki Bölgelerde
Üniversite Bitiren Nüfus**

Bölge	Erkek		Kadın		Toplam	
	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Doğu Anadolu	12.434	8.7	1.356	4.7	13.790	8.0
Beş Büyük İl	92.357	65.0	21.536	75.3	113.893	66.7
Öteki Bölgeler	37.360	26.3	5.690	20.0	43.060	25.3
Türkiye Toplamı	142.151	100	28.590	100	170.741	100

Kaynak : Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımları (1965), Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969.

KAYNAKLAR

- (1) Prof. Dr. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayını, 1959.
- (2) ———, **Celâli İsyanları**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, 1963.
- (3) Doç. Dr. Suat Aksoy, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969.
- (4) Prof. Dr. İbrahim Aksöz «Doğu Anadolu'nun Kalkınma Sorunları,» **İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları**, S.B.F. Yayını, 1969, ss. 179-209.
- (5) Hassa Arfa, **The Kurds, An Historical and Political Study**, Oxford University Press, London, 1966.
- (6) Dr. Osman Arıkan, **Doğu Anadolu'da Sanayileşme**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış doçentlik tezi, 1966.
- (7) Dr. İsmail Beşikçi, **Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar**, Doğan yayınları, Ankara, 1968.
- (8) ———, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, E yayınları, İstanbul, 1969
- (9) Kemal Bilbaşar, **Memo**, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- (10) Behice Boran, **Türkiye ve Sosyalizm**, Gün Yayınları, İstanbul, 1968.
- (11) Mehmet Emin Bozarıslan, **Doğu'nun Sorunları**, Ankara, 1966.
- (12) ———, **İslâmiyet Açısından Şeyhlik-Ağalık**, Toplum Yayınları, Ankara, 1964.
- (13) Devlet İstatistik Enstitüsü, 1950 ve 1965 Nüfus Sayımı Sonuçları.
- (14) ———, **Köyler İstatistikleri**, 1960. Ankara, 1963.
- (15) ———, **1950-1965 Seçim Sonuçları**, Ank., 1966.
- (16) ———, **İstatistik Yıllığı, 1960-1962**, Ankara, 1964.
- (17) ———, **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1968**, Ankara, 1969.
- (18) Devlet Planlama Teşkilâtı, **Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planları**.
- (19) Frederick W. Frey, **Regional Variations in Rural Turkey**, Regional Development Project, MIT, Report No. IV.
- (20) Doç. Dr. Gülten Kazgan, «Doğu ve Güney-Doğu'nun Ekonomik Yapısı Üzerine bir Araştırma,» **İkisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 24, Ekim 1963, ss. 120-144.
- (21) Dr. Ruşen Y. Keleş, «Türkiye'de Bölgelerarası Dengesizlikler,» **7. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları**, İskân ve Şehircilik Derneği Yayını, No 2, ss. 1-40.
- (22) D. Ruşen Y. Keleş, «Şehirleşme Politikamız ve Doğu Anadolu Bölgesi,» **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, No. 4, 1966, ss. 17-44.

- (23) Köy İşleri Bakanlığı, Köy Envanter Etütlerine göre Doğu Anadolu illeri ile ilgili kitaplar.
- (24) Robert P. Millon, **Zapata - Meksika'da Köylü Devrimi**, Ant yayınları, 1969.
- (25) Prof. Dr. Osman Okyar, «Doğu Bölgesi'nin Kalkınması,» **8. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları**, İskân ve Şehircilik Derneği Yayını, No. 3, ss. 1-8.
- (26) Türkiye Ticaret Odaları, **Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları Semineri**, Ankara, 1967
- (27) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt II, Ankara, 1949.
- (28) Nur Yalman, «On Land Disputes in Eastern Turkey,» **Advanced Seminar in The Social Sciences**, 1966, çoğaltılmış tebliğ.
- (29) Prof. Dr. Fehmi Yavuz, «Politika ve Yerleşme Sorunlarımız,» **Dokuzuncu İskân ve Şehircilik Konferansları**, S.B.F. Yayınları, N: 284, ss. 121-151.
- (30) **Yön** dergisi, 20 Aralık 1961, 10 Ocak 1962, 14 Şubat 1962, 21 Şubat 1962 ve 18 Aralık 1964 tarihli sayıları.